

idee

Tijdschrift voor
het sociaal-liberalisme

klimaat

5 over 12

Nº 214

oktober 2021

Adriaan van Dis
'We moeten van
klimaatverandering
een aansprekend
verhaal maken'

Njeri Kabeberi
'Zolang mensen
milieurechten niet
als rechten zien,
gaan ze er niet voor
vechten'

Wie
vertegenwoordigt
toekomstige
generaties?

Tussen bestormen en besturen 55 jaar D66 in de Nederlandse politiek (1966–2021)

Coen Brummer & Simon Otjes (red.)
Boom uitgeverij Amsterdam

Toen Democraten 66 werd opgericht, was het een vreemde eend in de bijt. Hans van Mierlo en zijn medeoprichters wilden met D'66 het bestaande politieke bestel doen ontploffen, waarna de partij zich zou opheffen. Ze wilden pragmatische politiek bedrijven; ideologie was een verboden woord. De partij was niet georganiseerd als klassieke massapartij, maar experimenteerde met een leidendemocratie van *one man one vote*. En ze voerde een Amerikaanse campagne, die door concurrenten met argwaan werd bekeken.

55 jaar later is D66 de tweede partij van Nederland. De democraten namen deel aan kabinetten, leverden ministers en wonnen en verloren verkiezingen – net als andere politieke partijen. Is D66 een partij geworden als alle andere? Of zijn de andere partijen juist op D66 gaan lijken? Daarover gaan de bijdragen in dit boek.

Coen Brummer is directeur van de Mr. Hans van Mierlo Stichting, het wetenschappelijk bureau van D66. Simon Otjes is onderzoeker bij het Documentatiecentrum Nederlandse politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen en docent Nederlandse politiek aan de Universiteit Leiden.

Bestellen & meer informatie

d66.nl/tussen-bestormen-en-besturen

€24⁹⁰

5 over 12

Er is geen tijd te verliezen; de klimaatcrisis is nu. In de zomer van 2021 woedden extreme bosbranden in onder andere Canada, Griekenland, Rusland en Turkije. Overstromingen in België, Duitsland en Oostenrijk hadden desastreuze gevolgen voor heel veel mensen. In haar nieuwe rapport waar-schuwde de Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) voor het eerst dat we omslagpunten dreigen te bereiken, waarna de gevolgen van klimaatverandering voor mensen onomkeerbaar zijn. Het is 5 over 12.

De klimaatcrisis is de grootste crisis die de liberale wereld de afgelopen decennia links heeft laten liggen, constateerde *The Economist* bij haar 175-jarig bestaan in 2018. Staten, bedrijven en burgers voelen nog altijd te weinig urgentie om de wereld daadwerkelijk anders te denken. 'Ik weet niet wat voor ramp er nog moet plaatsvinden', zegt Adriaan van Dis in deze editie van *Idee*. Hij wijst er bovendien op dat we over grenzen heen moeten kijken. Dat geldt in de eerste plaats voor het mondiale Noorden. '[N]u wordt de oude wereld geconfronteerd met de weerstand van de voormalig gekoloniseerd. Ze zijn de bevoogding beu, ons gescherm met verlichtingsidealen als vrijheid, gelijkheid en broederschap. Idealen waarvan we nooit ook maar iets in de praktijk hebben gebracht.'

Deze editie van *Idee* valt op de mat vlak voordat de volgende grote Klimaatconferentie van de Verenigde Naties plaatsvindt in Glasgow, de zogeheten Conference of the Parties (COP26). De kwestie van rechtvaardigheid voor de landen in het mondiale Zuiden staat bovenaan de agenda. Eerdere

beloftes van steun en klimaatinvesteringen zijn immers niet waargemaakt. Njeri Kabeberi, voormalig directeur van Greenpeace Africa, benadrukt in deze *Idee* hoe belangrijk het in deze context is om milieurechten te erkennen als mensenrechten. 'Als we het hebben over klimaatrechtvaardigheid, waar hebben we het dan over als het niet gaat over rechten? Je spreekt over rechtvaardigheid als iets van je is afgenomen. En er kan alleen iets van je worden afgenomen als het in de eerste plaats met recht van jou was.'

Wat vinden we rechtvaardige – en wat onrechtvaardige – keuzes om de klimaatcrisis het hoofd te bieden? Het moge duidelijk zijn dat we zo snel mogelijk moeten stoppen met de uitstoot van broeikasgassen. Dat is een economische en technologische opdracht. Maar de vraag hoe we dat rechtvaardig vormgeven, is bij uitstek ideologisch. Het vergt van sociaal-liberalen dat we in de spiegel kijken, niet alleen waar het gaat om internationale klimaatrechtvaardigheid. Kan de markt een rechtvaardige oplossing bieden voor de groene transitie? Of is er sprake van roofzuchtige vertraging door vervuilende multinationals? Kan een sterke overheid het tij keren? Of moeten we constateren dat politiek, bureaucratie en bedrijfsleven zich geregeld in een dodelijke omhelzing bevinden? Vinden we de lusten en de lasten van de groene transitie in Nederland eerlijk verdeeld? Of betalen de mensen met de kleinste portemonnees verhoudingsgewijs het meest? En hebben we de rechten van toekomstige generaties en van de natuur wel gewaarborgd? Dat zijn de vragen die we in deze editie van *Idee* bespreken.

Afke Groen
hoofdredacteur *Idee*
afke.groen@d66.nl

thema Klimaat

43
**Economische
transformaties**
Kan het groene
kapitalisme ons
redden?

Debat
**Pepijn Vloemans &
Hans Stegeman**

67
Toekomstige generaties
'Beslissingen zonder
jongeren zijn minder
legitiem én van
mindere kwaliteit'

Dubbelinterview
**Marcel Beukeboom &
Aoife Fleming**

24
Njeri Kabeberi
'We moeten
erkennen dat
milieurechten
mensen-
rechten zijn'
interview

Klimaat • 5 over 12

06 'We moeten van klimaatverandering een aansprekend verhaal maken'

interview **Adriaan van Dis**

13 Grenzen aan groen liberalisme

door **Daniël Boomsma**

19 Scheefgroei: De noodzaak tot politieke klimaatverandering

door **Niko Koffeman**

Klimaatverandering en het mondiale Zuiden

24 'We moeten erkennen dat milieurechten mensenrechten zijn'

interview **Njeri Kabeberi**

33 Oplossingen voor de klimaatcrisis vanuit het mondiale Zuiden

door **Dorine van Norren**

38 Dit is het moment voor de hervorming en opschaling van klimaatfinanciering!

door **David Kuijper**

Economische transformaties

43 Kan het groene kapitalisme ons redden?

Debat **Pepijn Vloemans & Hans Stegeman**

50 De duurzame industrie: Drie vereisten voor een eerlijke transitie

door **Sanne Akerboom**

55 De uitdaging van de emotieloze meerderheid

Column **Susanne Sleenhoff**

57 De klimaatcrisis heeft definitief het tijdperk ingeluid van de sterke overheid

door **Raoul Boucke**

Wie vertegenwoordigt toekomstige generaties?

62 Het minimumprincipe en de noodzaak van een toekomstgerichte politiek

door **Laura Burgers**

67 'Beslissingen zonder jongeren zijn minder legitiem én van mindere kwaliteit'

dubbelinterview **Marcel Beukeboom & Aoife Fleming**

72 Participatie in energie- en klimaatbeleid

Bericht uit de Eerste Kamer **Carla Moonen**

Buiten het thema

80 55 jaar D66: Nog altijd 'een Boerenpartij voor intellectuelen'

door **Ewout Klei**

85 De rol van financiële geletterdheid binnen het kapitalistisch stelsel

door **Bart Frijns**

90 De meritocratie gewogen

Boekrecensie **Xander Prijs**

96 Mag het een beetje minder?

Column **Reint Jan Renes**

85

De rol van financiële geletterdheid binnen het kapitalistisch stelsel

door **Bart Frijns**

80

55 jaar D66
Nog altijd
'een Boerenpartij
voor intellectuelen'

door **Ewout Klei**

**Mr. HANS
VAN
MIERLO
STICH
TING**

‘Zijn verontwaardiging dreef hem naar de schrijftafel’, schrijft Adriaan van Dis over de hoofdpersoon van zijn ‘klimaatroman’ *KliFi*, die in de nabije toekomst getuige is van een lokale watersnoodramp. Deze zin zou evengoed over hemzelf kunnen gaan, want het klimaatvraagstuk houdt Van Dis erg bezig. Maar hoe verbeeld je het onvoorstelbare? ‘Ik dacht: Adriaan, maak het klein en breng het terug tot een terp. Tot een meanderende rivier.’

Interview door Joost Röselaers & Daniël Boomsma

Interview
Adriaan
van Dis

‘We moeten van klimaatverandering een aansprekend verhaal maken’

In de laatste edities van *Idee* – met thema’s als ‘crisis’, ‘marktmacht’ en ‘vergankelijkheid’ – kwam duurzaamheid telkens terug als hét thema van deze tijd. Hoe zie jij dat? ‘Duurzaamheid is een beetje een uitgesloten woord geworden. Je hoort het elke dag en niemand weet meer wat het betekent. Ik zou het anders noemen. Zoiets als openstaan voor grote veranderingen, het toepassen van innovaties. Of je grenzen groter maken; niet alleen maar denken aan Nederland, aan je moestuintje en aan het afdragen van je oude schoenen. Maar vooral: wat gebeurt er met volkeren die langzamerhand ook eens gloeilampen in huis willen hebben? Die meer willen hebben dan de brommer waar ze twee uur op moeten rijden om naar hun werkplek te komen? Die verlangen naar een auto. Zij willen net zo in het licht zitten als wij, een even grote ecologische voetafdruk hebben als wij. En nu moeten we tegen die mensen zeggen: nee, kalm aan, leef duurzaam, leef voorzichtig, grenzen aan de groei, wees niet zo hebberig.’

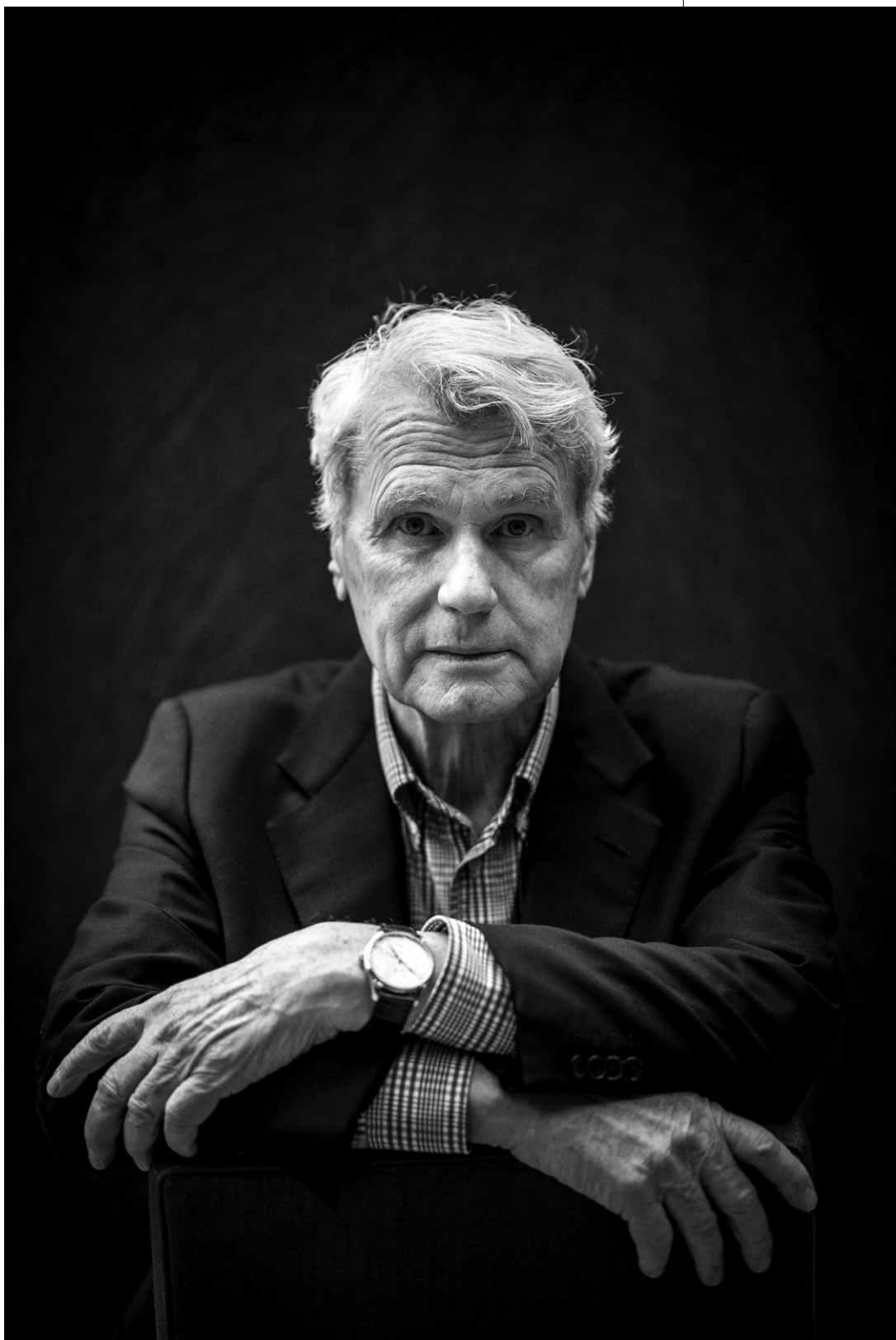

Foto: Carel Schutte

‘Het klimaatvraagstuk roept in alle lagen boosheid en weerstand op. En nu wordt de oude wereld geconfronteerd met de weerstand van de voormalig gekoloniseerden’

Dat is misschien niet eerlijk nee, maar wat moeten we dan wél zeggen?

‘Wij hebben in Europa onze grote wouden weggekapt, het beton laten zegenvieren. En nu zeggen we: de aarde kan niet zonder jullie regenwouden – onze longen! Ik zou zeggen: als je dat wil, betaal er dan maar voor, rijke wereld! Of, nog beter: misschien moeten we juist toestaan dat die mensen ook een beter leven krijgen. Wij hebben een heel welvarend leven achter de rug – laat de rijken eerst minderen. Het klimaatvraagstuk roept in alle lagen boosheid en weerstand op. En nu wordt de oude wereld geconfronteerd met de weerstand van de voormalig gekoloniseerden. Ze zijn de bevoogding beu, ons geschermd met verlichtingsidealen als vrijheid, gelijkheid en broederschap. Idealen waarvan we nooit ook maar iets in de praktijk hebben gebracht. Dat wordt een steeds lastiger gesprek.’

Wij werden getroffen door een zin uit *Klifi* over de hoofdpersoon:

‘Zijn verontwaardiging dreef hem naar de schrijftafel’. Ja, het thema klimaat houdt mij bezig. Dat is misschien wel begonnen in mijn jeugd. Ik groeide op met mensen die uit een andere wereld kwamen. Mensen met een gebroken status. Toen ging ik een grote reis maken, op mijn zoste, richting India, en kwam ik al snel tot de ontdekking dat de wereld minder wit was, geloviger bovendien, en hoe rijk mijn witte wereld was. En al die mensen daar verlangden naar een beter leven. Toen dacht ik: dat wordt nog lastig delen. Sindsdien – het was in 1969 – heb ik een andere kijk ontwikkeld op Europa. Met de klimaatkwestie wordt die eerste ervaring alleen maar sterker.’

Wat voor houding vraagt dat van Europa in het klimaatgesprek? ‘Een mate van bescheidenheid en voorbeeldig zijn. Niet gulzig blijven en ter compensatie virtuele bossen planten. Zelfbeheersing dus. En natuurlijk het bevorderen van alle vormen van innovatie en kennis, zodat we uitvindingen kunnen doen waardoor we de uitstoot kunnen verlichten. Dus zet alle knappe koppen bij elkaar om nieuwe energiebronnen te ontwikkelen. Als Europa ergens in zou kunnen excelleren, is het wel als kenniscentrum. Laten we dus ook zoveel mogelijk mensen uitnodigen om aan die kennis bij te dragen. Knappe koppen genoeg. In Amstelveen wonen honderden expats uit India die veel beter met computers om kunnen gaan dan menig verwend kind in Amsterdam-Zuid dat zijn toekomst in de horeca ziet.’

Als een premier hypothetisch zegt: ‘Het is allemaal goed en wel met dat klimaat, maar we moeten wel kunnen blijven barbecueën’, wat voor gevoelens roept dat dan op? Als verontwaardiging de reden was om dit boek te schrijven? ‘Ik vraag me af: verzint hij die domme dingen nou allemaal zelf of praat hij zijn tekstschrijvers na? Uitdrukkingen als ‘handen stuk wassen’ en ‘avondhap’. Brrr. Voor de Bühne? Om *De Telegraaf*-lezers achter je te hebben? Het zou tragisch zijn als hij het zou menen. Vroeger zei Rutte: ‘voor visie moet je naar de oogarts’. Ik ben bang dat hij nog steeds geen visie heeft.’

Foto: Herman Wouters

Is het niet ook een methode om in simpele taal te zeggen: we kunnen dit alleen aanpakken als we de hele bevolking meekrijgen? 'Mogelijk. Maar dan moet je het verhaal wel eerlijk en helder vertellen. En het moet aanspreken. Kennelijk moeten eerst kinderen van politici verdrinken of aan astma sterven voordat de politiek tot daden komt. Nederland had een watersnood nodig om het Deltaplan te realiseren. Ik weet niet wat voor ramp er nog moet plaatsvinden. Dát er grote problemen gaan komen, staat vast. Niet zozeer al in Europa, maar eerder in de Indische archipel, Bangladesh. Daar zullen delen kust verdwijnen. En ook het continent Afrika zal voor de zoveelste keer getroffen worden door rampspoed. Verwoestijning, oorlogen om water. Er zijn nu al grote problemen met het afdammen van stukken van de Nijl. Dat leidt weer tot vluchtelingstromen, die voor een belangrijk deel weer in Europa terechtkomen.'

Was het schrijven van *Klifi* een vorm van verzet? 'Ik verbaas me over mijn eigen lijdzaamheid. Waarom ga ik de straat niet op? Censureer ik mezelf? Wat durf je nog te zeggen, durf je te protesteren? Het valt me op dat de intellectuelen in de meest brede zin van het woord zich steeds meer terugtrekken en zwichten voor het verbale geweld op sociale media. Hoe gaan we om met populisten? Schamen we ons voor onze elitaire leefstijl? Hebben we de moed solidair met vluchtelingen te zijn of zwichten we voor het gemor van boze eigenheimers wier kinderen al vijftien jaar op een woning wachten? Of worden we allemaal veinzers en toneelspelers? Wat doen we als we straks de populisten de meeste stemmen krijgen? Gaan de liberale democraten dan de straat op? Of krui-

'Hebben we de moed solidair met vluchtelingen te zijn of zwichten we voor het gemor van boze eigenheimers wier kinderen al vijftien jaar op een woning wachten?'

pen we in onze heerlijke, beschaafde schulp? Ik heb niet een eenduidig antwoord, want ik pleit ook voor de dwarskop. Voor de Willem Engels in de samenleving – die ik overigens een enge man vind. Tegelijkertijd moet hij er ook zijn, want hij houdt mij wakker en hij nodigt mij uit heel helder te zeggen wat ik van de zaken vind. Hij nodigt de wetenschap uit heel helder uit te leggen waarom het belangrijk is dat we ons vaccineren. We hebben die lastposten nodig. Daarom heb ik in *KliFi* ook een aantal lastposten bij elkaar verzameld. We hebben onaangepaste mensen nodig. Ook in de politiek. Wat afwijkt, moeten we koesteren. Vooral dat keurige D66 moet bij zijn eigen fatsoen te rade gaan. Hoe zelfgenoegzaam zijn we? Hoever ben ik van het ongenoegen van de maatschappelijke onderlaag vervreemd geraakt? Ik zeg niet dat het een partij van de straat moet zijn, geneer je niet voor je intellectuele kijk, maar plaats je niet boven het gewoel.'

Jan Terlouw, oud-partijleider van D66, zegt steeds: nee, we hebben nieuwe ethiek nodig. We moeten radicaal anders gaan leven. 'Ja, maar hij woont in groen Twello. Hoe betrekken we mensen die in steenwoestijnen wonen bij het klimaat? Die, zoals in het Franse departement Seine-Saint-Denis, vlakbij Parijs, in flatgebouwen van 15-hoog wonen? Met 286 appartementen met meer dan duizend bewoners? En de bijna vierhonderdduizend mensen die zich daar zeer vermoedelijk illegaal hebben gevestigd? Hoe betrek je miljoenensteden in India en Latijns-Amerika bij een nieuwe ethiek? Niet met het plaatsen van zonnepanelen in de Sahara. Dat zal gezien worden als een nieuwe vorm van kolonialisme. De meeste mensen leven bij de dag. Wij Europeanen redden ons wel.'

'De meeste mensen leven bij de dag. Wij Europeanen redden ons wel'

En dan is er nog een economische elite die miljardenwinsten heeft gemaakt, nu en in het verleden, ten koste van de planeet. In welke mate heeft bijvoorbeeld Shell een ereschuld? 'Eerlijk gezegd geloof ik erg in een herboren Shell. Shell als een groene bedrijf. Jaag die kennis niet het land uit, maar benut ze en buig de zwarte olie om tot vormen van groene energie. Shell is niet gek. Nederland heeft een lastige verhouding met zijn eigen multinationals. Shell, Unilever, weg ermee. Maar we moeten ook nog ergens van leven.'

Maar de grootste vervuilers nemen vooralsnog niet het voortouw.

'Investeren in kennis zou een staatszaak moeten zijn. Onderwijs, onderwijs, onderwijs. En maar hopen dat de mens zichzelf overstijgt. Dat heet beschaving. Ik weet niet of het ons zal lukken.'

Wat kunnen de kunsten doen wat dat betreft? 'Wat kunst kan doen, is het aanreiken van verhalen. In welke vorm dan ook. Theater, film, schilderkunst. Ik denk dat de verbeelding het onvoorstelbare goed duidelijk kan maken. En dat hebben we nodig. We moeten van de klimaatverandering een aansprekend verhaal maken. De Indiase schrijver Amitav Gosh roept daar ook toe op in zijn *The Great Derangement*, de grote ontwrichting. Hij roept schrijvers op de zorgen om het klimaat met de pen in beeld te brengen. Ik dacht toen ik dat gelezen had: Adriaan, maak het klein en breng het terug tot een terp. Tot een meanderende rivier. En dat heb ik allemaal heel goed uitgezocht. Wat ik in *KliFi* beschrijf, is een rivier die zijn water niet meer kwijt kan omdat het zeewater stijgt na een hittegolf en een grote orkaan. Het achterland overstroomt. Verken ons rivierengebied en zie hoe uiterwaarden en boezem zijn volgebouwd. Denk aan de overstromingen in West-Europa van afgelopen zomer. Ik heb er in mijn boek maar een klein rampje van gemaakt, maar de vraag die ik stel – hoe gaan onze politieke leiders om met een klimaatramp? – is een grote vraag.'

Hoe aanvaardbaar is het om te genieten van een ramp die prachtig

verbeeld wordt in de kunst? 'Ja, hoe aanvaardbaar is het om de Bijbel te lezen en er niet naar te leven? Prachtige taal. Veel ellende. Als ik naar de woorden van Jezus' Bergrede zou leven, moet ik echt al mijn bezittingen weggeven. Me laten leiden door een andere ethiek. Weinigen doen het. Nog altijd zitten de rijkste mensen op de eerste rij in de kerk. Ik ben nu bezig met een libretto gebaseerd op het Lucas evangelie. Ik lees heel veel in de Bijbel. En ik merk dat ik daar heel radicaal van wordt op mijn oude dag.'

De Bijbelse verhalen zijn heel radicaal. 'Wat wij nodig hebben, is een mate van radicaliteit. Ik verlang enorm naar iemand die mij aanspreekt en die mij meeneemt. Zoals jonge mensen het misschien vinden bij Greta Thunberg. Dan denk ik: waar is nou iemand die mij een beetje de weg wijst. Ik hoop op een tweede Jezus, en vermoedelijk is zij een vrouw.'

Adriaan van Dis

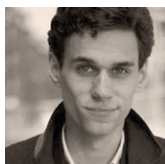
is een geëngageerd schrijver, journalist en presentator. Zijn laatste roman *KliFi. Woede in de republiek Nederland* verscheen dit voorjaar bij uitgeverij Atlas Contact. De titel verwijst met een knipoog naar het genre 'klimaatfictie'. In deze roman geeft de 84-jarige hoofdperson Jákob Hemmelbahn een stem aan de genegeerde klimaat-slachtoffers van een lokale overstroming, die hun toevlucht hebben gezocht op zijn hoger gelegen terp.

'Wat wij nodig hebben, is een mate van radicaliteit. Ik verlang enorm naar iemand die mij aanspreekt en die mij meeneemt'

‘Offerbereidheid is een luxe. Als je niks bezit, kan je ook weinig geven of laten. Daarom pleit ik voor belasting. Lekker veel belasting voor de grootste vervuilers’

Joost Röselaers
is remonstrants
predikant en voormalig
hoofdredacteur
van *Idee*.

Daniël Boomsma
is speechschrijver
voor een ministerie en
redactielid van *Idee*.

Stel: Adriaan van Dis mag via de camera de jeugd toespreken. Kun jij je daartoe zetten of is de scepsis te groot? ‘Dat doe ik met scepsis en ernst tegelijk. Dan zou ik proberen te zeggen tegen jonge mensen: Het is jullie ernst? Neem het van ons ouderen over. Dwing ons onze kennis om te buigen voor *the common good* en niet voor ons eigen belang. Arme jeugd... ga er maar aanstaan.’

Ben je hoopvol wat dat betreft? ‘Ja. Ik heb nu met *KliFi* in menig bibliotheek gesprekken gevoerd en dat gaat natuurlijk allemaal via Zoom. En dan zie je zestig jonge koppies. In mij zit ook nog iets van een ware onderwijzer. Ik geloof in het delen van kennis en verheffing. Ik ben een wanhopig optimist. Ik geloof niet dat de meeste mensen deugen. Maar ik vind wel dat je je best moet doen om die goede kant te laten zien, en dat je jezelf daar voor een deel in kan trainen.’

Is niet ook de kern van de zaak dat je tot offers bereid moet zijn?

‘Ja, maar offerbereidheid is ook een luxe. Als je niks bezit, kan je ook weinig geven of laten. Europa zal meer moeten geven dan Afrika. Leg dat maar eens uit aan een bijstandsmoeder in Almere. Daarom pleit ik voor belasting. Lekker veel belasting voor de grootste vervuilers. De auto, benzine, vliegen... dokken maar.’

De voorjaarseditie van *Idee* ging over kapitalisme en marktmacht. Zit daar ook niet de kern van het probleem? Dat we decennialang hebben gedacht: we moet groeien. ‘Ik ben voor een beperking van de groei. Ooit heb ik een grappig gedicht geschreven voor Wim Kok dat gaat over de grenzen aan de groei. Daar heb ik toen ongelooflijk voor op mijn lazer gekregen. Want waar betalen we onze pensioenen van, waar betalen we het onderhoud van onze bruggen van, als we niet elk jaar iets meer groeien? Maar ik geloof wel dat we moeten leren langer met onze spullen te doen. Minder weggooi-cultuur. Dat we moeten leren een dikke trui aan te trekken als het wat kouder wordt. Dat we moeten leren om zorgvuldiger te bouwen en dus niet moeten kiezen voor een architectuur die twintig jaar meegaat. Bouw iets degelijks! In die zin hoop ik echt dat er een grote mentaliteitsverandering plaatsvindt. En dat we een grotere kwaliteit van leven gaan bevorderen die minder verspillend is.’ ●

Wie de balans opmaakt van de zomer van 2021, kan niet anders dan concluderen dat klimaatverandering steeds zichtbaarder en voelbaarder wordt. Om het tij te keren, zoeken liberalen hun toevlucht in marktdenken en moralisme. Zo omzeilen zij de pijn die fundamenteel klimaatbeleid met zich meebrengt. Te beginnen met de machtsvraag.

Door Daniël Boomsma

Grenzen aan groen liberalisme

Klimaat
& liberalisme

In de zomer van 2021 zorgde extreme regenval in West-Europa voor grote overstromingen, met tweehonderd doden en tientallen miljarden schade tot gevolg. Op de hoogste Groenlandse ijskap was voor het eerst regen te zien. In Lytton, Canada, leidde extreme hitte tot brandhaarden waardoor bewoners geëvacueerd moesten worden. In het westen van de Verenigde Staten werden speciale koelcentra ingericht om aan de moordende hitte te ontsnappen. En in de Chinese provincie Henan leidde enorme regenval tot zware overstromingen. Het sluitstuk vormde de publicatie van het nieuwe rapport van het Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC), het klimaatpanel van de Verenigde Naties. Hierin wordt andermaal geconcludeerd dat de klimaatverandering ongekend is, dat de gevolgen ervan deels onomkeerbaar zijn, maar ook dat zij door menselijk handelen zijn in te perken.¹ Dat laatste is een hoopgevende gedachte.

1 | IPCC. *Climate Change 2021: The Physical Science Basis*. Lees het rapport via: <https://www.ipcc.ch/assessment-report/ar6/>

2 | www.rijksfinancien.nl/memorie-van-toelichting/2021/OWB/XIII/onderdeel645103

Marktwerking en moralisme

De vraag is: hoe? Liberalen hebben daar meestal een tweeledig antwoord op, dat je marktwerking en moralisme zou kunnen noemen. Enerzijds zullen innovatieve bedrijven met een beetje overheidssubsidie en financiële prikkels onze manier van leven moeten verduurzamen. Daar kan de markt zelf ook geld mee verdienen, luidt de gedachte. De nieuwe groene economie is immers een potentieel verdienmodel. Groen *sells*. Ondernemers – zelfs de grootste vervuilers – weten dit en zullen er ook op inspelen, onder voorwaarde dat zij daarvoor voldoende ruimte krijgen. Dat is ook de basis van het beleid van het huidige Nederlandse kabinet. Wie de jaarbegrotingen van het ministerie van Economische Zaken en Klimaat van de afgelopen jaren scant – waar het klimaatvraagstuk niet toevallig is ondergebracht – ziet die liberale denklijn terug: ‘Innovatie staat voor vooruitgang’ en ‘ondernemers staan aan de basis van [...] vernieuwing en verduurzaming’.²

Anderzijds kijken liberalen naar het individu. *Een beter milieu begint bij jezelf*, luidde de bekende slogan uit de Postbus 51-campagne van de jaren negentig. Dat vat het wel ongeveer samen. Het individu moet verantwoordelijker en duurzamer gaan leven om de planeet te ontlasten. Met andere woorden: minder vlees eten, minder autorijden en minder vliegen. En verder: afval scheiden, zonnepanelen installeren en waterpompen aanschaffen. Een op het individu gericht klimaatbeleid komt neer op het realiseren van individuele gedragsverandering bij de consument. Dat kan in de vorm van consuminderen maar ook door een verschuiving van het consumptiepatroon naar duurzame producten. Consumentisme is in die denklijn niet per se slecht, zolang het individu maar de juiste dingen consumeert – dat wil zeggen ‘ethisch’ consumeert om op die manier een verandering van het aanbod bij de producenten af te dwingen.

**Liberalen
kijken naar
het individu.
*Een beter milieu
begint bij jezelf*,
luidde de be-
kende slogan
uit de Postbus
51-campagne
van de jaren
negentig**

Innovatie en rationaliteit

Zowel het marktdenken als het moralisme leggen twee fundamentele kenmerken van het liberalisme bloot. Het eerste kenmerk is een bekende. Liberalen hebben altijd geloofd in de stuwende kracht van het ‘particulier initiatief’ en het creatieve vermogen van mensen. Geef de ruimte aan bedrijven en creatieve geesten met ambities, binnen de grenzen van een *level playing field*, en je hebt de sleutel tot vooruitgang. De inmiddels dominante neoliberale variant op die gedachtegang gaat nog een paar stappen verder. In dat wereldbeeld is de staat dienstig aan de marktpartijen, als voorwaardenscheppend instituut, waarbij grote, succesvolle ondernemers soms een cultureel heldendom krijgen toegedicht als ontwikkelaars van baanbrekende technologieën die ons uit de crisis zullen helpen.³ De neoliberale denkwijze verheft de markt tot een bringer van heil en zegen, als tegengesteld aan de vermeende stroperige politiek en publieke sector.

Moralisme wordt niet vaak met liberaal denken geassocieerd, maar is daarvoor net zo exemplarisch als het marktdenken. Liberalen geloven in morele vooruitgang en het primaat van de keuzevrijheid. Dat is de ultieme uitkomst van het rationalisme van de Verlichting: door een consequente toepassing van de rede kan het individu zichzelf leren beheersen en zijn gedrag verbeteren. Het moraliserende element van het liberalisme is dan ook dat het mensen op die vermeende eigenschap kan aanspreken. *Sapere aude*, letterlijk ‘durf wijs te zijn’, schreven de Verlichtingsdenkers. Een uitgangspunt dat op zichzelf bijna niet anders dan als sympathiek kan worden gezien, maar dat óók de basis vormt voor

Liberalen hebben altijd geloofd in de stuwende kracht van het ‘particulier initiatief’ en het creatieve vermogen van mensen

3 | Pilotta, J. (2016). ‘The entrepreneur as hero’ in: Berdayes, V. & J.W. Murphy (red.). *Neoliberalism, Economic Radicalism and the normalization of violence*. Springer, pp. 37-52.

Als grote vervuilers als ExxonMobil, Shell en BP de komende drie decennia doorgaan op dezelfde voet, zorgt dat vrijwel zeker voor een temperatuurstijging van vier graden

4 | CDP. *Carbon Majors Report 2017*. Lees het rapport via: <https://climateaccountability.org/pdf/CarbonMajorsRpt2017%20Jul17.pdf>

de vaak onderbelichte stichtelijke kant van het liberalisme. Want wie niet wijs handelt, denkt niet na. En wie niet nadenkt, is niet rationeel. En wie niet rationeel is, mag daarop worden aangesproken. Zeker als die 'onredelijkheid' leidt tot handelen dat – direct of indirect – schadelijk is voor het klimaat.

Taaie realiteit

Zowel het marktdenken als het moralisme verraden dat liberaal denken over klimaat, noem het 'groen liberalisme', zichzelf een beperking oplegt. Ten aanzien van het marktdenken is dat evident: grote ondernemingen zijn de grootste vervuilers en hebben er alle baat bij om hun *business model* zo lang mogelijk in stand te houden. Inherent aan (grote) macht is dat het bovenal haar eigen positie wil handhaven. Er zijn zeker ondernemingen die zich inzetten voor het verduurzamen van hun productiemethoden. Maar wie de markt verheft tot aanvoerder van de economische omslag die nodig is om de gevolgen van klimaatverandering te beperken, gaat voorbij aan een taaie realiteit.

Vanaf het eind van de jaren tachtig zijn wereldwijd honderd bedrijven samen met hun investeerders verantwoordelijk voor 71 procent van de totale uitstoot van broeikasgassen.⁴ Een overweldigend percentage. Als grote vervuilers als ExxonMobil, Shell en BP de komende drie decennia doorgaan op dezelfde voet, zorgt dat vrijwel zeker voor een temperatuurstijging van vier graden. Wie nog verder inzoomt, ziet dat slechts een twintigtal bedrijven sinds 1965 voor meer dan een derde van de totale uitstoot verantwoordelijk zijn; dat betekent dat zij meer dan 470 miljard ton broeikasgassen hebben uitgestoten. Naast de genoemde bedrijven

Foto: Herman Wouters

horen daar ook Chevron bij (bovenaan) en Saudi Aramco. Twaalf van deze twintig bedrijven zijn staatsbedrijven, waaronder Gazprom, Petro-China en Coal India.

Zijn innovatieve markten de stuwende kracht achter oplossingen voor het klimaatvraagstuk? Sommige vast en zeker. Maar de cijfers suggereren dat er één gigantische markt is, de fossiele industrie, die de basis van het klimaatprobleem vormt. De investeerders van die markt hebben geen materieel belang bij het opgeven van hun schadelijke maar winstgevendende model. En dat alles staat nog los van de historische schuld die voortvloeit uit het decennialang negeren van de existentiële gevaren van het handelen van deze bedrijven. Zo wisten oliebedrijven als Shell al in de jaren zestig dat het opboren van fossiele brandstoffen schadelijk was voor het klimaat.

Blinde vlek voor de machtsvraag

Het liberale geloof in de goede trouw van het 'particulier initiatief' heeft een blinde vlek voor de machtsvraag die het klimaatvraagstuk definieert. Die vraag gaat niet over de wil of de capaciteit tot innovatie bij bedrijven, maar over de massieve macht van het kapitaal die vernieuwing in de weg staat of op z'n best vertraagt. Wie zegt dat ondernemers de sleutel tot de verduurzaming hebben, versluiert hun belangen en de belangen achter de belangen, van lobby tot investeerder. Bovendien geeft het grote bedrijven de ruimte hun verantwoordelijkheid af te schuiven op de consument. Alleszeggend zijn de woorden van Ben van Beurden, CEO van Shell, in februari 2016 tijdens een interview bij *Nieuwsuur*: 'Ik pomp alles op wat ik kan oppompen om aan de vraag te kunnen voldoen. Wat uiteindelijk werkt tegen klimaatverandering is minder CO₂ uitstoten en de consument stoot CO₂ uit.'

Daar schuilt ook de beperking in van het tweede element van het groene liberalisme, het moralisme. Het verschuift de machtsvraag naar de consument, die met een zijden revolutie uiteindelijk een fundamentele verandering van de vraag-aanbodverhouding zou moeten kunnen afdwingen. Maar hoe onjuist het ook is om mensen geheel vrij te pleiten van enige verantwoordelijkheid, hameren op het 'vergroenen' van consumenten is eerder een aflat dan een oplossing. Jaap Tielbeeke schrijft erover in zijn boek *Een beter milieu begint niet bij jezelf*. De nadruk op het moraliseren, op consumenten een schuldgevoel aanpraten over hun ecologische voetafdruk, leidt af van de kern van de zaak. Het 'deugdzaam' individu wordt tot rookgordijn dat de scheve machtsverhoudingen tussen de consument en de industrie aan het zicht onttrekt. Het is een manier om de kritiek terug te kaatsen en burgers verantwoordelijk te houden voor wat machtige bedrijven (willen) doen.⁵

Tielbeeke concludeert ook dat de consument helemaal niet in staat is tot het veranderen van consumptiepatronen. Die patronen zijn immers het resultaat van politieke besluiten die tot verandering dwingen: 'Een individuele automobilist kan hooguit kiezen voor een zuiniger model, of, als hij het zich kan veroorloven, voor een elektrische wagen, terwijl Shell

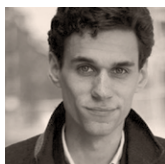
Hoe onjuist het ook is om mensen geheel vrij te pleiten van enige verantwoordelijkheid, hameren op het 'vergroenen' van consumenten is eerder een aflat dan een oplossing

5 | Chmel, P. (2019). 'You can't save the planet by yourself' in: *Jacobin Magazin*, 24 september 2019.

6 | Tielbeeke, J. (2020). 'De mythe van de groene consument' in: *De Groene Amsterdammer*, 24 juni 2020.

7 | Zie ook: Thijs Kleinpaste, 'De VVD is een existentieel gevaar voor Nederland' in: *NRC Handelsblad*, 13 augustus 2021.

Een begin van een antwoord is dat de overheid haar spierballen moet laten rollen. Dat vereist een leidende, politieke rol

Daniël Boomsma is speechschrijver voor een ministerie en redactielid van *Idee*.

kan besluiten om te investeren in groene energie in plaats van in nieuwe pijpleidingen of boorplatformen. De overheid kan ervoor kiezen om het geld dat nu naar asfalt gaat, te besteden aan beter openbaar vervoer. In tegenstelling tot individuele consumenten hebben directeuren en politici de macht om [...] zo samenleving op een duurzamere manier in te richten'.⁶ *Sapere aude!* Durf wijs te zijn. Zeker. Maar wie? Individuele consumenten kunnen heus wel iets duurzamer leven, maar zij zullen de planeet niet redden. Zeker mensen met een lager inkomen niet, die, zoals bleek uit een onderzoek uit 2017 van de TU Delft en de Universiteit van Amsterdam, meer betalen aan het klimaatbeleid dan de rijkste tien procent.

Andere ideologische richting

Klimaatverandering voltrekt zich hoe dan ook, maar het is ook door menselijk handelen te beperken. Dat is een hoopgevende gedachte. Dit vraagt alleen wél om een andere ideologische denkwijze dan die het groene liberalisme aanreikt. Marktdenken en moralisme zijn twee manieren om de pijn waar fundamenteel klimaatbeleid om vraagt te omzeilen, de pijn namelijk die hoort bij een harde confrontatie met gevestigde belangen, met macht die zich weliswaar een duurzaam imago kan aanmeten maar er alles aan zal doen om haar positie in stand te houden.

Waar liggen de oplossingen dan wel? Een begin van een antwoord is dat de overheid haar spierballen moet laten rollen. Dat vereist een leidende, politieke rol. Het is zoals Montesquieu het al zei: *le pouvoir arrête le pouvoir*; alleen macht kan de macht stuiten. Alleen politieke besluiten die wezenlijk tornen aan de macht van de grootste vervuilers, en waarbij niet te makkelijk uitgegaan wordt van hun goede trouw, hebben een fundamentele invloed. Welbegrepen zou de staat als hoeder van de rechtsorde en de veiligheid van burgers de belangrijkste opponent van de kapitaal-krachtige fossiele industrie moeten zijn.⁷ Dat het nu burgers zijn die via de rechtspraak die rol ten dele afdwingen, is net zo hoopgevend als besamend. Tegelijkertijd moet de overheid de marktpartijen bewegen tot samenwerking, dienstbaar aan het publieke belang. Dat vraagt dan wel om afscheid te nemen van het neoliberale idee waarin de staat zichzelf beperkt tot het aannemen van een de markt faciliterende rol.

Rest nog de vraag of bij het koersen naar een andere ideologische richting het liberalisme zélf een rol kan spelen. Misschien is het antwoord daarop dubbelzinnig. Het voordeel van liberaal denken is dat het als ideologie voldoende flexibel is – en historisch in staat is gebleken te leren van de ideeën van anderen. In die zin kunnen liberalen die in een sociale traditie staan, hun oude veren afschudden en zich vernieuwen. Bovendien is er een rijke ideeëngeschiedenis over democratische macht en tegenmacht waar liberalen uit kunnen putten om hun klimaatbeleid mee te schragen. Tegelijkertijd zijn er vrijwel altijd ideologen en activisten nodig geweest om liberalen te wijzen op hun blinde vlekken en ze met collectieve actie in beweging te krijgen. Het goede nieuws is dat die zich in onze tijd gelukkig steeds meer roeren. Zij verdienen een luisterend oor. ●

Het bruto binnenlands product (bbp) meet alles behalve dat wat het leven de moeite waard maakt. We klampen ons vast aan groei als indicator van de stand van de economie. Recent beleefden we een welvaartsniveau waarvan onze grootouders niet eens hadden kunnen dromen. Maar we kampen met een ernstig dilemma. Want we zagen aan de tak waarop we zitten.

Door Niko Koffeman

Scheefgroei

De noodzaak tot politieke klimaatverandering

Om economische stabiliteit te handhaven moeten we groeien. Krimp betekent groeiende werkloosheid, wankelende financiële instellingen en politieke instabiliteit. En dus koopt de Europese Centrale Bank tot 1350 miljard euro aan obligaties op van het kwakkelend bedrijfsleven en wankelende overheden, als ongedekte cheque die de illusie van welvaartsherstel voedt. Tegelijkertijd weten we dat blijvende groei een onmogelijk scenario vormt bij een groeiende wereldbevolking en krimpende grondstofvoorraad. Ons belangrijkste roesmiddel, aardgas, is bijna op en de verzorgingsstaat staat op omvallen. We verspillen fossiele brandstoffen en ook voor fosfaat, vis, schoon water, een stabiel klimaat en een houdbare biodiversiteit geldt dat dramatische veranderingen te verwachten zijn.

Politiek piramidespel

Nu de uitputting van de aarde en daarmee samenhangende pandemieën voelbaar wordt, is het tijd voor noodscenario's. Het aanjagen van consumptieve bestedingen en bedrijfsinvesteringen kan hooguit de symptomen van structurele economische terugval maskeren, omdat ze niet gedekt kan worden uit bestaande of verwachte voorraden reële goederen. Dat geeft politiek het aanzien van een piramidespel dat slechts kan bestaan bij de gratie van nieuwe inleg.

**Klimaat
& politiek**

**We zitten
gevangen in
een eenzijdige
economische
logica die
onhoudbaar is,
maar tegelijk
onontkoombaar
lijkt in het
politieke debat**

Het uitblijven van radicale koerswijziging zal leiden tot meer hongersnoden, pandemieën, vluchtelingenstromen, oorlogen en uiteindelijk het onbewoonbaar worden van deze planeet

We zitten gevangen in een eenzijdige economische logica die onhoudbaar is, maar tegelijk onontkoombaar lijkt in het politieke debat. De vraag wat we ons kunnen veroorloven, beantwoorden we met de stand van de rijksfinanciën – anders dan met wat moreel acceptabel is. We belasten overvloedig aanwezige menskracht zwaar, maar bieden tegelijk eindige grondstoffen nog steeds vrijwel onbelast aan. We bedenken geen structurele oplossingen om de kap van het regenwoud en de uitstoot van broeikasgassen te stoppen, terwijl we weten dat een ijsvrije Noordpool ophanden is.

Volgens *The Economist* zal er bij een 3 graden warmere wereld geen enkele plek veilig zijn. Zelfs 2 tot 3 graden temperatuurstijging zal leiden tot het uitsterven van een kwart van alle dieren- en plantensoorten. Het smelten van de permafrost brengt klimaatverandering in een onbeheersbare stroomversnelling. Het uitblijven van radicale koerswijziging zal leiden tot meer hongersnoden, pandemieën, vluchtelingenstromen, oorlogen en uiteindelijk het onbewoonbaar worden van deze planeet. Burgers kunnen niet langer afwachten tot de politiek ingrijpt, maar zullen moeten ingrijpen in de politiek.

Toekomst van ons voedsel

In de komende veertig jaar zal de aarde meer voedsel moeten leveren dan in de afgelopen achtduizend jaar het geval was. Volgens Minnesota University kunnen we 4 miljard mensen extra voeden wanneer we bestaand akkerbouwland niet meer gebruiken voor veevoer en biobrandstof, maar direct voor humane consumptie. Microbiologie biedt ons alle kansen om af te stappen van de gedateerde aanpak om plantaardige eiwitten via het

maagdarmkanaal van dieren om te zetten in vlees, zuivel en eieren. In dat proces verdwijnt tot negentig procent van de calorische waarde aan lichaamswarmte en bewegingsenergie van het dier, waarbij in Nederland 80 miljard kilo mest letterlijk voor stront aan de knikker zorgt.

Niet alleen dieren kunnen laagwaardige eiwitten uit gras en reststromen opwerken tot hoogwaardige eiwitten, maar de wetenschap kan dat efficiënter en zonder schadelijke afvalstoffen, dierenleed, klimaatverandering, biodiversiteitsverlies en pandemische risico's. De omzetting van gras in melk heeft niet langer de zwangerschap en de lactatie van de koe nodig, maar kan veel efficiënter via precisie fermentatie tot stand komen. De koe kan weer gewoon zichzelf zijn, met haar kalf, en er komt meer ruimte voor natuur. Via soortgelijke microbiële processen kunnen we leer, vlees, dierlijke vetten en vis kweken, zonder de nadelen van de huidige productie.

Niet techniek is een limiterende factor, maar het kortetermijndenken. Wanneer we geen rozen kweken in Ethiopië of sperziebonen telen in Kenia, verspillen we schaarse Afrikaanse watervoorraden niet langer aan onze eigen onnadenkendheid. Wanneer we onze glastuinbouw geen aardgas tegen bodemprijzen leveren, kunnen zon beschenen akkers elders de concurrentie aangaan. En wanneer we kippen de ruimte geven om hun natuur te volgen, hoeven we niet meer bang te zijn voor een vogelgriep пандеміе, zoals die voortdurend dreigt.

De kans op zo'n virus is levensgroot in een wereld waarin 75 procent van alle vogels uit gehouden pluimvee bestaat. Van alle zoogdieren is 60 procent vee, 36 procent mens en nog maar vier procent in het wild levend. Om ons vee van goedkoop veevoer te voorzien, worden regenwouden gekapt, door de stijgende vraag naar vlees en zuivel wordt het klimaatprobleem onbeheersbaar. Maar Mark Rutte zegt: 'we moeten wel kunnen blijven barbecueën'. We hebben nauwelijks oog voor andere levensvormen. De kap van het regenwoud en het wegsmelten van de permafrost zorgt niet alleen voor levensgevaarlijke klimaatverandering, maar confronteert ons ook met nieuwe virale besmettingsbronnen. We maken niet alleen onszelf onmogelijk voor alles wat leeft, maar brengen ook ons eigen levensgeluk in gevaar.

Mensen op drift

Veel politici hebben een tijdshorizon die niet veel verder reikt dan de gemiddeld anderhalf jaar tot het moment van mogelijke herverkiezing. Discussies over vluchtelingenstromen komen pas op gang na duizenden drenkelingen in de Middellandse zee. De voedingsbodemplaat voor het op drift raken van miljoenen mensen komt nauwelijks aan bod. Niemand verlaat z'n vertrouwde woonomgeving wegens het wenkend perspectief van een bed-bad-brood-regeling elders. Het is niet de aanzuigende werking daarvan, maar de hete adem van oorlog, voedsel- en watertekorten die mensen doet besluiten hun grenzen te verleggen, met alle stervensgrote risico's van dien.

We maken niet alleen onszelf onmogelijk voor alles wat leeft, maar brengen ook ons eigen levensgeluk in gevaar

In Nederland blijft de politieke discussie steken in symptoombestrijding, omdat het wegnemen van de aanleiding voor de vluchtelingenstroom voor vrijwel alle partijen te ingewikkeld lijkt. Voedselschaarste is een belangrijkste oorzaak van massamigratie. De Grote Trek van meer dan 2 miljoen hoefdieren door het Serengeti ecosysteem is een jaarlijks voorbeeld uit het dierenrijk van wat ook het mensdom te wachten staat.

De NAVO waarschuwt voor 'wateroorlogen' en onderzoekers van Columbia University geven aan dat de Syrische burgeroorlog duidelijk een 'klimaatoorlog' is. Syrië – van oorsprong een van de vruchtbaarste gebieden ter wereld – is uitgedroogd. Het versneld oppompen van waterreserves om 'voedselonafhankelijk' te worden, zorgde voor ernstige voedseltekorten met radicalisering van radeloze mensenmassa's tot gevolg.

Door waterschaarste mislukken oogsten, storten ecosystemen in en nemen gewelddadige conflicten toe. Op dit moment hebben 750 miljoen mensen geen toegang tot schoon drinkwater. Volgens de Verenigde Naties zullen in 2025 bijna twee miljard mensen leven in gebieden met absolute waterschaarste en zal zestig procent van de wereldbevolking te maken hebben met watertekorten. Naar verwachting zullen binnen enkele jaren tientallen miljoenen vluchtelingen naar het Noordelijk halfrond reizen vanwege gebrek aan voedsel en water in hun eigen regio.

Gletsjers smelten in dramatisch tempo. Zelfs Duitsland en Nederland, met ogenschijnlijk zoet water in overvloed, zijn voor veertig procent van de zoetwatervoorziening afhankelijk van gletsjers buiten de landsgrenzen. Zoetwaterreserves lekken in hoog tempo weg. Onze grondwatervoorraden zijn in vele millennia opgebouwd als 'fossiele grondstof'. Maar ze drogen in enkele decennia op. Nog steeds pompen boeren grote hoeveelheden grondwater op om hun monoculturen van mais voor veevoer te besproeien, als bijdrage aan 'kringlooplandbouw'.

We staren ons blind op de kortetermijnbelangen van onze eigen soort. Geen ander dier dan de mens zal meer voorraden aanleggen dan nodig is voor de komende winter

Welbegrepen eigenbelang

We zijn gaan geloven in onbeperkte groei, terwijl we weten dat voor het wereldwijd mogelijk maken van ons westerse leefpatroon vier aardbol-len nodig zouden zijn. De vruchteloze pogingen om een kolonie op Mars te stichten, geven aan hoezeer we gebonden zijn aan het leven op de kleine planeet die we delen met tal van levensvormen. Het stellen van kunstmatige grenzen tussen landen roept de schijntegenstelling op van een belangenconflict tussen de bevolking van die verschillende landen. Alsof we niet de opvarenden zouden zijn van hetzelfde ruimteschip, met een gedeeld belang, zoals Wubbo Ockels stelde.

We zagen aan de tak waarop we zitten, waarmee we onze gezamenlijke toekomst geweld aandoen. We staren ons blind op de kortetermijnbelangen van onze eigen soort. Geen ander dier dan de mens zal meer voorraden aanleggen dan nodig is voor de komende winter, geen dier zal meer eten dan nodig is om de honger te stillen, geen dier zal zijn eigen leefomgeving verwoesten en geen dier zal het zijn nazaten onmogelijk maken een goed leven te hebben. We kunnen niet slechts de belangen

van de eigen soort als vertrekpunt van denken nemen, maar die van alle leven. Voor sommigen zal dat klinken als een vorm van soortverraad, die nog meer woede oproept dan landverraad in het verleden deed. Toch is het ook een vorm van ‘welbegrepen eigenbelang’.

We geven onze luchtvaartindustrie meer dan het tienvoudige om de crisis te overleven dan onze kunst- en cultuursector, hoewel daar meer mensen werken die bovendien een belangrijkere bijdrage levert aan ons welzijn, zonder negatieve maatschappelijke effecten.

We kunnen zoveel, we doen zo weinig. Wanneer we aandacht voor relaties, een schoon milieu, dierenwelzijn, onderwijs, de kunst, de cultuur en onze gezondheid als belangrijker indicatoren gaan zien dan de dode letter van het bbp, kunnen we het tij mogelijk keren. Het zou naïef zijn daar nog langer mee te wachten, en door te rijden op tanende reserves. ●

Niko Koffeman is voorzitter van de Nicolaas G. Pierson Foundation, het wetenschappelijk bureau van de Partij voor de Dieren. Daarnaast is hij fractievoorzitter van de PvdD in de Eerste Kamer.

Haar internetverbinding kan uitvallen, waarschuwt Njeri Kabeberi vanuit haar kantoor in Nairobi.

Via Zoom zien we haar tussen rijen boeken en fotolijsten met daarin de lachende gezichten van haar familie. Mensenrechtenactivist Kabeberi was tot 2019 directeur van Greenpeace Africa. Nu leidt ze Chapter Four, een trainingstraject voor jonge lokale leiders in Kenia. 'Zolang mensen milieurechten niet als rechten zien, gaan ze er niet voor vechten.'

Interview door Hoba Gull & Afke Groen

Interview
Njeri
Kabeberi

'We moeten erkennen dat milieurechten mensenrechten zijn'

Voordat je in 2016 uitvoerend directeur werd voor Greenpeace Africa was je voor verschillende organisaties actief op het gebied van mensenrechten. Wanneer raakte je ervan overtuigd dat pleiten voor mensenrechten ook pleiten voor het klimaat betekent? 'Om eerlijk te zijn was ik daar lang niet altijd van overtuigd. Ik dacht altijd dat mensenrechten voorop stonden – dus vóór milieurechten en welke rechten dan ook. In het verleden heb ik veel gewerkt met professor Wangari Muta Maathai. Zij was een belangrijke Keniaanse milieuactiviste en Nobelprijswinnaar. Ik werkte sinds 1991 met haar, tijdens de *Mothers' hunger strike* (*hongerstaking van moeders van politieke gevangenen, red.*). Ik steunde haar als mensenrechtenactivist, zodat zij actie kon voeren. Dus we beschermden niet milieurechten, maar de activisten die zich inzetten voor milieurechten – zodat zij niet gearresteerd werden. We stonden op een afstand van hun missie. Destijds dacht ik dat het milieu geen prioriteit had. Mensen gingen iedere dag dood. Mensen leefden in honger, werden beschoten, werden gearresteerd. Dát had voor mij de prioriteit.'

‘Hoe meer ik me in milieurechten verdiepte, hoe meer ik inzag dat milieurechten eigenlijk een soort paraplu zijn voor andere rechten’

Njeri Kabeberi in functie als directeur Greenpeace Afrika in gesprek met Gambia TV.

Kabeberi vertelt hoe ze zich jaren later voorbereide op de functie bij Greenpeace, waarop ze bij zichzelf te rade ging hoe ze zich als mensenrechtenactivist zou bewegen in een milieuorganisatie. ‘Hoe meer ik me in milieurechten verdiepte, hoe meer ik inzag dat milieurechten eigenlijk een soort paraplu zijn voor andere rechten. Zonder de aarde, zonder een gezonde aarde, kunnen we niet meer strijden voor mensenrechten. Er zullen geen mensenrechten over zijn, omdat de wereld die we kennen verwoest zal zijn. Dus toen besepte ik dat ik milieurechten altijd een lagere prioriteit heb gegeven, terwijl deze rechten eigenlijk overkoepelend zijn. Zelfs het recht op schoon water, het recht op gezondheid zijn gerelateerd aan milieurechten. Zelfs het recht op leven heeft betrekking tot milieurechten. Denk aan kolenmijnen en luchtvervuiling. In Afrika gaan meer kinderen dood aan luchtvervuiling dan aan ondervoeding. Als we milieurechten niet begrijpen – en dit is dan ook de tragiek – dan gaan we er ook niks aan doen. Dit was de grote *wake-up call* voor mij. Want ook al had ik sinds 1991 met professor Maathai gewerkt; zelfs ik zag geen link tussen mensenrechten en het milieu.’

Als we milieurechten als de paraplu moeten zien voor andere rechten, zoals mensenrechten, wat betekent dat dan voor de manier waarop we over klimaatverandering spreken? ‘We moeten erkennen dat veel mensen niet over het vocabulaire van klimaatverandering beschikken. Ook in Afrika hebben zij de taal niet. De mensen die daar wél over beschikken, gebruiken technische termen die niet aansluiten bij de leefwereld van

gewone mensen. Door deze afstand kunnen mensen geen verbinding maken met het probleem van klimaatverandering, want een recht wordt pas relevant voor jou wanneer je het kan betrekken op jouw leven. Maar dat kan pas wanneer je het begrijpt. Daar komt nog bij dat klimaatverandering een complex fenomeen is; het is niet iets dat iedereen meteen begrijpt – zelfs de overheid niet. Alleen zij die zich bezighouden met milieurechten begrijpen de taal van klimaatverandering of biodiversiteit. Het is een taal waarin mensen onderwezen moeten worden.'

Hoe doe je dat, mensen onderwijzen in de 'taal van klimaatverandering'?

'Toen ik in Kenia begon met het agenderen van mensenrechten waren mensen ook niet bekend met dat concept. Er waren toen geen mensenrechtenorganisaties en het was een nieuwe taal voor de Kenianen. Dus wij hebben het concreet gemaakt: toegang tot schoon water, toegang tot onderwijs. Zo begonnen mensen het te begrijpen. Dat is wat milieuactivisten moeten doen; een taal vinden die aansluit op de leefwereld van gewone mensen. Waar dan ook. Als we het hebben over de vernietiging van bossen, moeten we overbrengen waarom bomen belangrijk zijn. Wanneer het gaat om de bescherming van oceanen, moeten we uitleggen waarom we bepaalde vissoorten willen beschermen. Leg uit waarom een milieuvraagstuk betrekking heeft tot landbouw en daarmee ook tot voedselvoorziening. Voor mij speelt communicatie dus een beslissende rol in het tegengaan van de klimaatproblematiek. Als we niet in staat zijn om het probleem te communiceren, dan kunnen we niet uitleggen waarom het belangrijk is. Onwetendheid is geen excuus en het is geen optie. Dan verliezen wij deze strijd.'

Hoe kijk je naar de rol van de overheid hierin? 'Er zijn drie belemmeringen wat betreft de overheid. Ten eerste – en tot ik bij Greenpeace werkte, had ik daar geen idee van – zijn sommige ambtenaren heel onwetend op het gebied van milieukwesties. Ten tweede is er sprake van onwil wat betreft het invoeren van maatregelen omdat zij het vraagstuk niet begrijpen. Tot slot maakt de relatie tussen de overheid en de private sector het moeilijk voor overheidsinstanties om ook actie te ondernemen. Ze geven te veel vrijheid aan bedrijven om hun gang te gaan en het milieu te beschadigen om winst te kunnen maken. We moeten dus iets met de grote bedrijven. Overheden kunnen hun burgers niet voldoende tegen deze bedrijven beschermen. Ik denk dat *naming and shaming* hierbij een grote rol kan spelen. We hebben het hier over de grote multinationals uit het mondiale Noorden die in Afrika van alles doen en daarmee weggelaten. Ze ondernemen activiteiten in Afrika die ze niet zouden ondernemen in het Verenigd Koninkrijk of in Nederland. Omdat onze overheden laks zijn en ze weten dat ze ermee weggelaten, doen ze het hier.'

Hoe moeten we dan omgaan met deze grote bedrijven? 'Ik geef een voorbeeld uit mijn tijd bij Amnesty International. Daar was een mooie samenwerking ontstaan tussen het regionale en het internationale kantoor die tot verandering leidde. Op een gegeven moment werden demonstraties sterk onderdrukt. Steeds als we de straat op gingen, werd er traangas ingezet tegen de demonstranten. Het leek alsof traangas gratis

'Grote multinationals uit het mondiale Noorden ondernemen activiteiten in Afrika die ze niet zouden ondernemen in het Verenigd Koninkrijk of in Nederland'

‘Naming and Shaming op internationaal niveau is volgens mij de meest effectieve manier om misstanden aan te gaan’

werd weggegeven aan de autoriteiten! Demonstranten hebben toen een busje traangas opgepakt en meegegeven aan Amnesty International om uit te zoeken waar dit vandaan kwam. Dit bleek een Frans bedrijf. Amnesty International zocht vervolgens contact met de Franse tak, die er in Frankrijk publiciteit aan gaf. Zo werd duidelijk dat Frankrijk mensenrechtenschendingen in Kenia steunde, via Franse bedrijven die daar zulke producten konden verkopen. Nadat er ophef ontstond in Frankrijk, mocht het bedrijf producten niet meer exporteren naar landen waar sprake was van mensenrechtenschendingen. Het is dus de zaak om het mondiale Noorden te betrekken om verandering teweeg te brengen. We moeten grotere, internationale organisaties als Greenpeace en andere milieuorganisaties inzetten om de bedrijven die milieuschade veroorzaken te identificeren en vervolgens hun activiteiten bloot te leggen in het mondiale Noorden. Dáár moet de ophef zijn. Het heeft geen zin om deze misstanden alleen in Afrika bekend te maken, want dan kijken de regeringen en bedrijven in het Westen weg. *Naming and Shaming* op internationaal niveau is volgens mij de meest effectieve manier om deze misstanden aan te gaan.’

In Nederland wordt vanuit sommige hoeken ook gepleit om juist met multinationals de klimaattransitie vorm te geven. Hoe kijk jij daarnaar?

‘Het is goed om met multinationals te werken, maar multinationals moeten dan wel laten zien dat ze betrouwbaar zijn. Ze zouden zich overal aan dezelfde regelgeving moeten houden – niet alleen in het Westen. Als ze takken in Afrika hebben, zouden ze met dezelfde standaarden moeten opereren. Hoe Coca-Cola opereert in Nederland zou in Kenia niet anders moeten zijn. Als een bedrijf in Nederland vanwege milieuregelgeving aanpassingen doet aan de productie of iets anders in de keten, dan zou het bedrijf deze aanpassingen overal kunnen maken. De protocollen en aanpassingen zijn er immers al. Dus de multinationals waarvan ik vind dat het de moeite waard is om mee samen te werken, zijn de bedrijven die consistent zijn op dit gebied, die milieuregels overal toepassen.’

Je hebt vaak op internationale podia gezegd dat Afrika klimaatrechtvaardigheid verdient. Wat betekent klimaatrechtvaardigheid voor jou?

‘Klimaatrechtvaardigheid is nog steeds een kwestie van zwart en wit. Neem Zuid-Afrika. Het land is één van de grootste milieuvvervuilers ter wereld door de kolenindustrie. Het heeft goud, platina. Het zou een van de rijkste landen ter wereld moeten zijn, maar veel gemeenschappen hebben nog steeds geen toegang tot water of gezondheidszorg. En je zult zien dat het de zwarte mensen zijn die bijvoorbeeld dicht bij de mijnen wonen en daarom te maken hebben met luchtvervuiling. Zij wonen op uitgeput land waar je niet eens bomen kunt planten. In de rest van het continent is de problematiek minder sterk geracialiseerd. In Afrika woont 72 procent van de bevolking in informele nederzettingen, zoals sloppenwijken of op het platteland. Deze mensen worden geraakt door klimaatverandering, maar zijn vanuit hun kwetsbare positie niet in staat om het milieu te beschermen. Zij worden hard geraakt door klimaatproblematiek, maar hebben ook geen idee wat klimaatverandering is en hebben er niet eens aan bijgedragen.’

Kabeberi illustreert deze tragiek aan de hand van de documentaire *Thank You for the Rain* van de Keniaanse boer Kisilu Musya en de Noorse filmmaakster Julia Dahr. Deze documentaire uit 2017 volgt Musya, die gedurende vijf jaar zijn leven, zijn gezin en zijn gemeenschap vastlegt tijdens hun strijd met de consequenties van klimaatverandering. 'Hij (*Musya, red.*) deed zijn best als individu. Hij probeerde de gemeenschap te stimuleren om bomen te planten, maar het klimaat was al te droog als gevolg van klimaatverandering. Hij heeft zijn best om de problematiek op het internationale podium COP22 (*VN-Klimaatconferentie in 2016, red.*) toe te lichten, maar had het effect? Waarom zou deze man moeten opdraaien voor de gevolgen van de geïndustrialiseerde wereld? Dezelfde industrialisatie waardoor het Westen zo is opgebloeid. Waarom zijn hij en zijn dorp daar de dupe van? Voor mij betekent klimaatrechtvaardigheid dat je erkent dat klimaatverandering geen grenzen heeft. De hele wereld is aangetast door de industriële revolutie. De landen die de middelen hebben om dit aan te gaan hebben de verantwoordelijkheid om dat te doen. Er moet erkenning zijn dat klimaatverandering grote schade aanricht aan de armen van deze wereld. In de documentaire zie je ook dat de overheid afwezig was. Het waren individuen die hun best deden totdat ze niks meer konden doen. Het is belangrijk er een verbinding komt tussen de gewone burger in Afrika, hun regering en de internationale gemeenschap om tot klimaatrechtvaardigheid te komen. We moeten klimaatrechtvaardigheid eisen van onze regeringen. En onze regeringen moeten klimaatrechtvaardigheid eisen van de internationale gemeenschap.'

Een still uit de documentaire *Thank You for the Rain* uit 2017 van regisseur Julia Dahr

'We moeten klimaatrechtvaardigheid eisen van onze regeringen. En onze regeringen moeten klimaatrechtvaardigheid eisen van de internationale gemeenschap'

Njeri Kabeberi is directeur van Chapter Four, een trainingstraject voor jonge lokale leiders in Kenia. Van 2016 tot 2019 was zij directeur van Greenpeace Africa. Daarvoor werkte ze onder meer voor het Centre for Multi-Party Democracy (CMD-Kenya) en Amnesty International (East & Southern Africa). Ze won diverse (internationale) prijzen voor haar inzet als mensenrechtenactivist.

Hoba Gull is International Officer bij D66 Internationaal en redactielid van *Idee*.

Afke Groen is wetenschappelijk medewerker bij de Mr. Hans van Mierlo Stichting en hoofdredacteur van *Idee*.

Je hebt eerder gezegd dat de mensen in Afrika hun eigen strijd moeten voeren en het Afrikaanse continent moeten beschermen. Wat bedoel je hiermee? 'Ik heb dit gezegd nadat ik zag hoe gekapte boomstammen uit Kameroen werden getransporteerd. Ik was van de stad Douala op reis naar de Kongobekken, en op deze weg zag ik iedere vijf minuten een vrachtwagen met gekapte boomstammen wegrijden. Letterlijke iedere vijf minuten een andere vrachtwagen. Het was onwerkelijk. Ik begreep toen dat we er alleen voor stonden. De regering van Kameroen weet dat dit gebeurt. De rederijen weten dat dit gebeurt. De internationale gemeenschap weet dat dit gebeurt. Maar niemand beschermt Afrika. Dus wij staan er alleen voor. Het is daarom dat we bewustzijn moeten creëren bij alle burgers – zodat we vervolgens kunnen eisen dat ze ons beter beschermen.'

In Nederland is er bewustzijn over klimaatverandering en maken mensen individueel duurzame leefstijlkeuzes, maar er zijn nog geen grote landelijke maatregelen doorgevoerd. 'In het mondiale Noorden zie je individuen actie ondernemen. Omdat de grote maatregelen niet worden doorgevoerd, worden individuen activisten. En iedere stap telt, want wat als iedere fiets in Nederland toch een auto was? Ik vind het goed dat mensen hun verantwoordelijkheid nemen. In Nederland kún je ook een verantwoordelijke burger zijn. Er is al ruimte om te kunnen fietsen, je hebt waarschijnlijk al subsidies voor elektrische auto's. Deze kleine stappen zijn belangrijk, vergelijk het maar eens met de documentaire *Thank You for the Rain*, waarin deze man er helemaal alleen voor stond. In het Verenigd Koninkrijk heb je niet dezelfde voorzieningen als in Nederland. Maar de Britse regering kan het zich wel veroorloven om de voorzieningen aan te passen en duurzamer te maken. De systemen om dit in werking te stellen zijn er al. In Kenia is hier geen sprake van. De wegen zijn hier niet zo goed; de voertuigen slurpen benzine; ik kan hier niet fietsen. Hier moet je eerst een transportsysteem op poten zetten, voordat je het duurzaam kan maken. Ik denk dat je de stappen naar een duurzamer systeem moet erkennen. Als je dat doet, doe je impliciet ook aan *naming and shaming*. Je hoeft niet te zeggen dat een land iets niet doet, maar door te zeggen wat een ander land al wél doet, maak je de juiste stappen. Je daagt indirect de gevestigde orde uit. 'Nu jij', zeg je dan.'

Welke opdracht zou je aan sociaal-liberalen willen geven? 'We moeten erkennen dat milieurechten mensenrechten zijn, net zoals we ooit hebben erkend dat vrouwenrechten ook mensenrechten zijn. Als we milieurechten als mensenrechten erkennen, dan moeten we begrijpen dat alle rechten onaantastbaar en van elkaar afhankelijk zijn. Je kunt een bepaalde categorie van rechten niet genieten zonder dat je ook de andere rechten geniet. Als we zo kijken, gaan we milieurechten zien als 'volle' rechten, als iets waar we voor moeten vechten. Dit was voor mij ook een openbaring; zolang mensen milieurechten niet als rechten zien, gaan ze er niet voor vechten. Dus als we het hebben over klimaatrechtvaardigheid, waar hebben we het dan over als het niet gaat over rechten? Je spreekt over rechtvaardigheid als iets van je is afgenomen. En er kan alleen iets van je worden afgenomen als het in de eerste plaats met recht van jou was.' ●

Westerse landen zijn gewend hun visie over te brengen op 'ontwikkelingslanden' die het industriële en technologische succes van het Westen willen evenaren. Maar het westerse model heeft ook zijn keerzijde laten zien in de klimaatcrisis, toenemende ongelijkheid en milieuvervuiling. Wat valt er te leren van de wijsheden uit het mondiale Zuiden? Over *Ubuntu*, *Buen Vivir* en Bruto Nationaal Geluk.

Door Dorine van Norren

Wijsheden
uit de
niet-westerse
cultuur

Oplossingen voor de klimaatcrisis vanuit het mondiale Zuiden

Landen uit het mondiale Zuiden voerden actief campagne voor hun visie van 'ontwikkeling'. Toch bleef het westerse idee van economische groei overheersen in de duurzame ontwikkelingsdoelen

1 | Met de term 'het mondiale Zuiden' worden alle niet-westerse samenlevingen bedoeld. Dit artikel gaat over de niet-westerse filosofieën van *Ubuntu* (Afrika), het (inheemse) *Buen Vivir* (Latijns-Amerika) en het Bhutanese *Bruto Nationaal Geluk*.

Toen ik in 1997 in het vliegtuig stapte met Hans van Mierlo, toenmalig minister van Buitenlandse Zaken, had ik niet kunnen vermoeden dat ik 25 jaar later een bijdrage zou schrijven voor de naar hem vernoemde wetenschappelijke stichting. Onze reis ging naar Namibië (Windhoek), waar de ministeriële top plaatsvond tussen de Europese Unie en de Zuidelijk Afrikaanse landen, verenigd in de Southern African Development Community (SADC). Tijdens deze top werd gesproken over alle onderwerpen die beide continenten raken, maar over één ding niet: de Afrikaanse filosofie van *Ubuntu* – waarover later meer. Toch is deze filosofie welzenlijk om ontwikkelingen in Afrika te begrijpen. Niet alleen werd de waarheids- en verzoeningscommissie in Zuid-Afrika er op gebaseerd – die navolging vond in onder andere Rwanda, Liberia, Sierra Leone en Nigeria – ook omvat het levenswijsheden hoe om te gaan met de ander, de samenleving en de natuurlijke leefomgeving.

Duurzame ontwikkelingsdoelen

Na het aannemen van de duurzame ontwikkelingsdoelen in 2015 (de Sustainable Development Goals, kortweg: SDG's) bleken ook de geïndustrialiseerde landen huiswerk te hebben, met name op het gebied van doel 13 (klimaat), doel 14 (leven in het water), doel 15 (leven op het land) en doel 12 (duurzame productie en consumptie). Landen uit het mondiale Zuiden ¹ voerden actief campagne voor hun visie van 'ontwikkeling' tijdens het opstellen van de doelen. Ecuador en Bolivia daagden de gangbare visie op ontwikkeling uit met hun campagne om 'harmonie met de natuur' centraal te zetten, gebaseerd op de inheemse filosofie van *Buen Vivir* (goed leven) die een systeemverandering nastreeft. Bhutan vormde een beweging die stelde dat geluk (balans en harmonie met jezelf, de ander en de natuur) het overkoepelende doel moest zijn, gebaseerd op het boeddhisme. Afrikaanse landen hamerden op gelijkheid, inclusiviteit en vreedzame samenlevingen, naast meer traditionele ontwikkelingsdoelen als duurzame energie, groei en industrie (doel 8, 9, 10). Inclusiviteit en vrede komen vooral tot uiting in doel 10 (gelijkheid) en doel 16 (vrede en rechtvaardigheid), impliciet geënt op *Ubuntu*.

Toch bleef het westerse modernistische idee van economische groei (doel 8) overheersen in de duurzame ontwikkelingsdoelen. Gebaseerd op gangbare theorieën van meritocratie, individueel welzijn en inzet van menselijk en natuurlijk kapitaal voor de markt die tot collectief welzijn zou leiden (Adam Smith). En op kwantificatie van waarde, particulier eigendom en een 'materialistisch' – niet spiritueel of religieus – wereldbeeld, stammend uit de Verlichting. Andere essentiële waarden uit deze traditie zijn vrijheid, mensenrechten, de dominantie van de mens over de natuur, waarheidsvinding via de 'reden' (René Descartes) en

empirische wetenschap (David Hume). Dit komt in de duurzame ontwikkelingsdoelen onder meer tot uiting in het plakken van het woord duurzaam voor 'het gebruik' van natuurlijke hulpbronnen, in plaats van de intrinsieke waarde van de natuur te benadrukken. En in 'duurzame' economische groei, in plaats van bijvoorbeeld menselijke relaties centraal te stellen.

Ook het denken bij D66 is nog sterk op deze waarden gebaseerd, zoals het denken in een materieel seculier wereld (mens)beeld, individuele zelfbeschikking, geloof in de marktwerking als oplossing – met aanvullende staatsinterventies die voornamelijk uitgaan van een relatie tussen staat en individu – en het zien van de natuur als 'milieu' dat de individuele mens omringt. Filosofieën van het mondiale Zuiden hebben een andere benadering van welzijn waarvan het Westen kan leren.

Ubuntu en sociale rechtvaardigheid

De Afrikaanse filosofie *Ubuntu* streeft naar harmonie herstellende gerechtigheid en dit komt tot uiting in het adagium 'ik ben omdat wij zijn'. Het 'wij' omvat hierbij ook de natuurlijke omgeving. Het schenden van *Ubuntu* – het niet respectvol omgaan met de ander of de gemeenschap – omvat ook de natuur. De menselijke gemeenschap omvat hierbij de voorouders en de toekomstige generaties, beide verbonden met de aarde. Deze toekomstige generaties zijn dan ook opgenomen in de grondwet van Zuid-Afrika (1996). Het land ontwikkelde een uitgebreide jurisprudentie op het gebied van *Ubuntu* met name met betrekking tot sociale rechtvaardigheid, huisvesting, migranten, strafrecht en familierecht.

Het schenden van *Ubuntu* omvat ook de natuur. Toekomstige generaties zijn dan ook opgenomen in de grondwet van Zuid-Afrika

De *Ubuntu*-dimensie van de natuur – al het leven is onlosmakelijk met elkaar verbonden, en de economische dimensie – het leven is gebaseerd op delen en wederzijdse hulp, raakten in het beleid van het ‘nieuwe’ Zuid-Afrika na apartheid wat ondergesneeuwd. Maar ze leven wel degelijk onder de bevolking, zoals in informele en formele solidariteitsnetwerken en het begrip van *extended family*.

***Buen Vivir* en rechten voor de natuur**

Het intergenerationele denken is ook terug te vinden in de inheemse filosofie van *Buen Vivir* (letterlijk: goed leven) in Latijns-Amerika, waarbij volgens Indiaanse tradities zeven generaties vooruit en teruggedacht moet worden om te weten hoe verantwoordelijk te handelen. Grofweg verlangt dat een bewustzijn en afleggen van verantwoordelijkheid over de afgelopen vierhonderd jaar, en het rekening houden met wat nodig is voor de komende vierhonderd jaar. Het rekenschap afleggen over de koloniale tijd, de slavernij en de wijze waarop rijkdom in het Westen vergaard is, is in deze denkwijze onverbrekkelijk verbonden met kwesties als toekomstige hulpbronnen, verdeling van welvaart en klimaatbehoud. Respect voor de aarde, de moeder van al het leven, leven in harmonie met de natuur (biocentrisme) zijn kernwaarden in deze filosofie waarop alle bestuur, recht en economische systemen gebaseerd zouden moeten worden.

In de grondwet van Ecuador en Bolivia (2008) werden rechten voor de natuur vastgelegd, waarop een actieve jurisprudentie en beleidsvorming volgde. De mens treedt hierbij op als vertegenwoordiger voor de natuur, net als men ook doet voor abstracte entiteiten zoals bedrijven. Hiermee

In de grondwet van Ecuador en Bolivia werden rechten voor de natuur vastgelegd. De mens treedt hierbij op als vertegenwoordiger voor de natuur

is intrinsieke waarde aan de natuur verleend en kan deze verdedigd worden zonder dat er een persoonlijk, menselijk belang aangetoond hoeft te worden. Helaas bleek de werkelijkheid van de belangen van grote olie en mijnbouwbedrijven, en gelieerde staatsinkomsten, weerbarstig in rechtszaken tegen de mijnbouwindustrie en de afhankelijkheid van de overheid van deze inkomsten om onder meer sociale gelijkheid te realiseren.

Boeddhistisch geluk en innerlijke balans

Innerlijke balans en harmonie is vanuit de boeddhistische denkwijze essentieel om tot een balans in de wereld te komen. Het is in de duurzame ontwikkelingsdoelen vernaauwd tot mentaal welzijn (doel 3), maar het bewandelen van de boeddhistische 'Middenweg' omvat ook *guardianship* voor de natuur. De burger als hoeder van de natuur, zoals is vastgelegd in de grondwet van Bhutan (2008). Het land liep voorop in een beleid gebaseerd op Bruto Nationaal Geluk. Gekoppeld aan een metriek van breder welzijn, ontwikkeld samen met Oxford University, waar waarden als gemeenschapsvitaliteit, psychische gezondheid en tijd voor rust evengoed meetellen als economische en goed bestuur indicatoren. Behoud van cultuur, inclusief spiritualiteit, wordt gezien als de basis voor iedere vorm van ontwikkeling.

In deze drie filosofieën staat de economie niet langer centraal in welzijn, maar de gemeenschap (*Ubuntu*), de aarde (*Buen Vivir*) en de cultuur (Bruto Nationaal Geluk). Het meten van welvaart in economische groei is niets anders dan het meten van financiële transacties, inclusief transacties die een negatieve impact hebben op de mens (zoals wapenverkoop of gevangeniswezen) of de leefomgeving (zoals olie en mijnbouwindustrie). Economische groei zegt dus weinig over het welzijn van de maatschappij of de verdeling ervan.

De urgentie van transformatie

De uitbraak van het coronavirus is een kans tot transformatie naar een meer duurzame samenleving, waarbij bovenstaande levensvisies tot inspiratie kunnen dienen. Wereldwijde pandemieën gedijen beter in een verarmde natuurlijke omgeving: deze vergemakkelijkt de overdracht van virussen, zoals COVID-19, van dier op mens. Een veranderde houding ten opzichte van onze leefomgeving, en ten opzichte van een economisch model gebaseerd op extractie van natuurlijke hulpbronnen, is onontbeerlijk.

Deze vraagstukken zijn onlosmakelijk verbonden met globalisering (mondiale versus lokale productie?), internationale belastingheffing (op arbeid, milieuverontreiniging, kapitaal of internationale ondernemingen?), internationale handel (wel of geen handelsverdragen, en onder welke voorwaarden?), financiële stromen (speculatie versus taxatie?), geopolitiek (rivaliteit of samenwerking?) en de aanpak van grensoverschrijdende problemen, zoals klimaat en gezondheid (oplossing via de markt of collectieve *resource management*?).

In deze drie filosofieën staat de economie niet langer centraal in welzijn, maar de gemeenschap (*Ubuntu*), de aarde (*Buen Vivir*) en de cultuur (Bruto Nationaal Geluk)

Het toepassen van de principes van *Ubuntu*, *Buen Vivir* en Bruto Nationaal Geluk betekent een andere manier van het organiseren van onze maatschappij. En om de grote uitdagingen van onze tijd aan te gaan, hebben wij deze ‘inheemse’ inzichten meer dan ooit nodig. Concreet betekent het dat de (westerse) geïndustrialiseerde maatschappij – mede geïnspireerd door genoemde principes – de volgende acht overwegingen kan maken.

Wij hebben deze ‘inheemse’ inzichten meer dan ooit nodig. Concreet betekent het dat de (westerse) geïndustrialiseerde maatschappij de volgende acht overwegingen kan maken

1. Globalisering

Ga terug naar meer lokale productie (*reshoring*), meer thuiswerken, verantwoordelijke handel en ondernemen, en meer autonomie van gemeenschappen van burgers. Herdefinieer het woord ‘ontwikkeling’, met meer nadruk op welzijn van het collectief. Schaf het woord economische groei af, dan wel: vervang het denken in termen van groei (streven naar meer en beter) door cyclisch denken (alles groeit en vergaat en groeit opnieuw).

2. Samenleving en democratie

Erken gemeenschapsrechten, in plaats van alleen individuele rechten, en gemeenschapsplichten. Erken naast vrijheid ook de waarde van verbondenheid, solidariteit en cohesie. Faciliteer collectieve zelforganisatie en autonomie, ook om de klimaattransitie meer democratische legitimiteit te geven. Breid mensenrechten uit met natuurrechten. Stimuleer bewustzijnsverandering over persoonlijke ontwikkeling, natuur en verbondenheid. Zet in op verantwoordelijke dataverzameling, privacy-bescherming en ethische algoritmes.

3. Natuur

Neem een burgerplicht op tot bescherming van de natuur in de grondwet of rechten voor de natuur in de grondwet, dan wel: zet in op overgangsconstructies waarbij bepaalde natuurgebieden rechten krijgen – bijvoorbeeld de Waddenzee – en bestuurd worden in samenspraak met gemeenschappen. Erken genocide op de natuur (ecocide); stel multinationale bedrijven en ceo’s strafbaar en roep ze ter verantwoording. Vervang de bio-industrie en industriële landbouw door productie met respect voor mens, dier en natuur.

4. Belasting

Belast externaliteiten zoals vervuiling en CO₂-emissie en uitbuiting van arbeid, belast winsten van multinationale ondernemingen en van datamonopolies (GAFAM: Google, Amazon, Facebook, Apple, Microsoft), hef belastingparadijzen (zoals Nederland) op, en beloon arbeid en productiviteit. Zorg voor werkgelegenheid en inclusiviteit voor iedereen, financieringsmechanismen voor de *commons* (collectieve zelforganisatie, bijvoorbeeld in energie of voedsel; zogenaamde voedselenergie soevereiniteit) en financiering van innovatie.

5. Handel

Werk aan verdragen die arbeid, milieu en nationale rechtssystemen erkennen, in plaats van niet-verbindende arbeids- en milieubepalingen en (commerciële) arbitrage voor conflicten in deze verdragen.

6. Financiële systemen

Ga alle vormen van speculatie die het internationale economische systeem ondermijnen tegen; belast internationale financiële stromen om speculatie tegen te gaan; keer terug naar de gebruikswaarde van goederen in plaats van de speculatieve waarde. Huisvesting, voedsel, landbouwproducten zijn basisbenodigdheden.

7. Geopolitiek

Streef (multilaterale) samenwerking als organiserend principe na, in plaats van rivaliteit en competitie tussen grootmachten. Daaronder valt ook het serieus nemen van inheemse filosofie van diverse continenten en bouwen van internationale allianties rond breder welzijn.

8. Grensoverschrijdende problemen

Los deze op via collectieve aanpak (vaccins voor iedereen), waarin competitie en innovatie wordt gebalanceerd door samenwerking en *global commons* een grotere plaats krijgen.

Tot slot

Klimaatverandering gaat over systeemverandering; kleine aanpassingen aan het huidige systeem gaan het probleem niet oplossen. Zolang ongelijkheid tot sociale ontwrichting leidt, migranten massaal de zeeën oversteken, en economische groei het leidende denken blijft, zal milieuvervuiling als een noodzakelijke bijzaak beschouwd blijven worden en klimaatverandering als iets wat de generatie na ons maar moet oplossen. Alleen als behoud van de aarde, internationale solidariteit, welzijn van de gemeenschap als geheel naast persoonlijke ontwikkeling centraal gemaakt worden, maakt de klimaat oplossing een kans. ●

Klimaatverandering gaat over systeemverandering; kleine aanpassingen aan het huidige systeem gaan het probleem niet oplossen

Dorine van Norren is verbonden aan het Van Vollenhoven Instituut voor Recht, Bestuur en Samenleving van de Universiteit Leiden. Daarnaast is zij kunstenares en strategisch beleidsadviseur bij het ministerie van Buitenlandse Zaken. Dit essay is gebaseerd op haar proefschrift *Development as Service: A Happiness, Ubuntu and Buen Vivir interdisciplinary view of the Sustainable Development Goals* (Tilburg University, 2017). Ze schreef dit essay op persoonlijke titel.

Kort na de teleurstellende VN-Klimaatconferentie in Madrid (COP25) brak COVID-19 uit. Het leek een uitgemaakte zaak dat deze pandemie de duurzame ontwikkelings- en de Parijsdoelen verder in gevaar zou brengen. Dat bleek gelukkig onjuist. De grote uitdaging is nu om duurzame investeringen te *versnellen* – en niet alleen in hoge inkomenslanden.

Door David Kuijper

**Duurzaam
investeren
in het
mondiale
Zuiden**

Dit is het moment voor de hervorming en opschaling van klimaatfinanciering!

In maart 2020 klonk het ‘alle hens aan dek’ van politici niet meer voor het behoud van biodiversiteit, voor versterken van de weerbaarheid van maatschappijen tegen klimaatrampen, of voor het investeren in energie innovatie. De publieke noodklok luidde vooral om het gevaar af te wenden voor mensen, gezinnen, bedrijven en economieën die door COVID-19 en haar economische gevolgen getroffen werden.

Onverwachte versnelling

Maar terwijl journalisten en politici in een pandemie-bubbel zaten, waarin inderdaad maar weinig aandacht aan klimaat en duurzaamheid werd besteed, verdubbelden in 2020 de investeringen in Europa in zogenaamde ESG-fondsen ¹ naar 233 miljard euro. ² De Verenigde Staten kennen eenzelfde trend met 70 procent groei naar 236 miljard dollar. ³ Deze groei, midden in een verlamdende pandemie, bestaat grotendeels uit kapitaal dat de investeringen in ‘rooibouw’ verlaat of vermijdt. Het is het kapitaal van beleggers die de werkelijke zwaarte en prijs van het klimaatrisico van deze investeringen in olie, gas, of industriële landbouw beginnen te begrijpen. Een groeiende groep investeerders zoekt duurzame kansen die ‘opbouwen’ en dus aantrekkelijker zijn. In ESG-investeringen vindt men dergelijke duurzame fondsen. De reallocatie van kapitaal, die zo noodzakelijk is voor de transitie naar een *net zero economy*, is op een onverwacht moment versneld.

Betekent dit dat we ook dicht bij een kantelpunt komen waarna de economische transitie niet meer terug te draaien is?

Dat hangt grotendeels af van de mate waarin de internationale publieke en private sectoren in staat zullen zijn om na de pandemie deze versnelling te ondersteunen. De toename in ESG-investeringen in Europa en de VS mag bemoedigend zijn, de vertragende kracht van de belangen van de ‘oude’ economie en de fossiele industrie mag niet onderschat worden. Daarom is het van groot belang om op de aanstaande Klimaatconferentie – de Conference of the Parties (COP26) – in Glasgow ervoor te zorgen dat duurzame investeringen wereldwijd versnellen – en niet alleen in hoge inkomenslanden. Juist in midden- en lage inkomenslanden liggen grote kansen voor duurzame investeringen die ons kunnen helpen de wereldwijde klimaat- en ontwikkelingsdoelen te halen.

Steun voor lage- en middeninkomenslanden

Welke acties moet een succesvolle klimaatop in Glasgow opleveren? In een recent commentaar in de *Financial Times* benadrukt Martin Wolf het belang van een akkoord over internationale steun voor midden en lage-inkomenslanden. ⁴ Dergelijke steun kan investeringen katalyseren die bijdragen aan klimaatmitigatie, zoals duurzaam bosbeheer en land-

1 | ESG-fondsen zijn beleggingsfondsen gericht op investeringen die voldoen aan de globale Environment, Social en Governance principes (ESG-criteria).

2 | https://www.morningstar.com/content/dam/marketing/emea/uk/European_ESG_Fund_Landscape_2020.pdf

3 | <https://www.morningstar.com/articles/1019195/a-broken-record-flows-for-us-sustainable-funds-again-reach-new-heights>

4 | Wolf, M (2021). ‘Action must replace talk on climate change’ via: <https://www.ft.com/content/3fa154f3-84e7-4964-9a21-d3dbd41e1470>

Juist in midden- en lage inkomenslanden liggen grote kansen voor duurzame investeringen die ons kunnen helpen de wereldwijde klimaat- en ontwikkelingsdoelen te halen

De miljarden-ambitie voor klimaatinvesteringen in ontwikkelingslanden valt niet te realiseren zonder de huidige financieringskanalen grondig te hervormen

gebruik. In deze landen, met grote bevolkingsgroei, kan internationale steun helpen om sneller over te stappen naar hernieuwbare energie en kan zo voorkomen worden dat toekomstige generaties opgescheept zitten met een fossiele energie infrastructuur. Veel van deze landen worden ook buitengewoon geraakt door de gevolgen van klimaatverandering. Investerings in klimaatadaptatie zullen helpen om stabiliteit te bewaren en productie van voedsel en goederen op peil te houden.

De oproep van Wolf is niet nieuw. De belofte van steun voor lage- en middeninkomenslanden is ook tijdens de afgelopen negen COP's steeds opnieuw bevestigd. Al in 2010 is afgesproken dat per jaar 100 miljard dollar gemobiliseerd moeten worden voor klimaatinvesteringen in ontwikkelingslanden. In Glasgow zal de internationale gemeenschap moeten erkennen dat de actie die bij die miljarden-ambitie hoort, ernstig is achtergebleven. Deze ambitie valt simpelweg niet te realiseren zonder de huidige kanalen van ontwikkelingshulp en klimaatfinanciering grondig te hervormen.

Financieringskanalen hervormen

Vier simultane veranderingen zijn van belang om de huidige financieringskanalen open te gooien:

1. Spreek niet over 'hulp', maar over 'investering'

Schrap het paternaliserende woord 'ontwikkelingshulp' uit het ambtelijk woordenboek en erken dat het overgrote deel van begrotingsuitgaven voor ontwikkelingssamenwerking internationale publieke investeringen zijn; van ons allen en voor ons allen. Investerings die voor lage- en middeninkomenslanden en daarmee voor de hele wereld een klimaat- en ontwikkelingsdividend opleveren. Erken ook dat klimaat- en ontwikkelingsinvesteringen nauw met elkaar verweven zijn en grotendeels gebruik moeten maken van dezelfde kanalen, zeker als het gaat om klimaatadaptatie.

2. Verruim de middelen voor internationale publieke investeringen

De huidige zachte internationale afspraak om 0,7 procent van het Bruto Nationaal Product aan ontwikkelingssamenwerking te besteden, is achterhaald. De omvang van de duurzame ontwikkelingsagenda (de Sustainable Development Goals, kortweg: SDG's) en de Parijs-agenda, en de verwevenheid met klimaatfinanciering vereist een andere aanpak om deze volumes omhoog te brengen. Niet op basis van een paradigma van liefdadigheid van rijk aan arm, maar op basis van solidariteit met toekomstige generaties wereldwijd zodat een leefbare wereld behouden blijft. Van hoge inkomenslanden die diep in de wereldeconomie verweven zijn, mag verwacht worden dat zij een behoorlijk deel van hun publieke klimaatfinanciering internationaal investeren. Zorg ervoor dat deze investeringen, samen met ontwikkelingsinvesteringen, geen sluitpost op nationale begrotingen zijn, maar onderdeel van langjarige budgettaire kaders of begrotingsfondsen.

3. Verbeter de multilaterale structuur om klimaat- en ontwikkelingsfinanciering uit te kunnen voeren

Als belangrijkste kanaal voor het uitvoeren van de jaarlijkse belofte van 100 miljard dollar werd in 2010 het Green Climate Fund opgericht. Begin 2020, na tien jaar, heeft dit fonds iets minder dan 1 miljard dollar uitgegeven. Dit is illustratief voor de hele multilaterale structuur. Gebrek aan capaciteit, een complex bestuur en zware bureaucratische procedures staan in de weg tussen ambitie en actie. 'Glasgow' zal een impuls moeten geven aan hervorming en verbetering van het multilaterale systeem. Zonder efficiënte kanalen zal iedere geraamde verruiming van financiering vastlopen.

4. Stimuleer duurzame private investeringen

Met enkel publieke investeringen kunnen de klimaat- en ontwikkelingsdoelstellingen niet gehaald worden. Privaat kapitaal zal op grote schaal omgeleid moeten worden naar duurzame investeringen, juist ook in midden- en lage inkomenslanden. De sterk toegenomen interesse van investeerders voor ESG-fondsen in Europa en de VS in het afgelopen jaar laat zien dat dit het moment is om structuren en fondsen op te zetten die duurzame projecten kunnen genereren en financieren. Zodat deze aantrekkelijk worden voor investeerders uit hoge inkomenslanden.

Privaat kapitaal zal op grote schaal omgeleid moeten worden naar duurzame investeringen, juist ook in midden- en lage inkomenslanden

De tijd is er rijp voor, kapitaal beweegt al in de goede richting, veel beleggers zijn er klaar voor en diverse initiatieven tonen wat de mogelijkheden zijn

David Kuijper is manager Public Investment and Blended Finance bij de Nederlandse Financieringsmaatschappij voor Ontwikkelingslanden (FMO). Daarnaast is hij lid van de redactieraad van *Idee*.

Die investeerders zullen niet uit zichzelf naar ontwikkelingslanden gaan. Dit zijn pioniersinvesteringen die publieke financiering vereisen in de vorm van garanties en *first-loss*-posities, waarbij overheden met private beleggers afspreken dat de publieke sector de eerste klappen zal opvangen als een pioniersinvestering verlies maakt. Ook zal er steun moeten komen om haalbare duurzame projecten in deze onbekende markten op te zetten, zodat deze aantrekkelijker worden voor private investeerders. De laatste jaren zijn zogenaamde *blended finance*-faciliteiten al her en der opgezet, zoals het Nederlandse Climate Investor One (CIO). Hierin worden met publiek geld hernieuwbare energieprojecten ontwikkeld die vervolgens private financiering aantrekken. Kortom, er is al veel ervaring, nu komt het aan op een goede internationale regie van de publieke sector en samenspel tussen publieke en private sector om de totstandkoming van dit soort faciliteiten te versnellen.

Politieke wil

Tijdens de pandemie heeft kapitaal in toenemende mate een bestemming gevonden in duurzame fondsen. Dit geeft aanleiding tot optimisme, maar nog meer moet het aanleiding geven tot echte actie om deze trend niet alleen in hoge inkomenslanden te versnellen maar juist ook in de lage- en middeninkomenslanden. Immers, wie verliest er bij een drastische opschaling van duurzame investeringen vanuit vergrijzende hoge-inkomenslanden naar lage- en middeninkomenslanden met een groeiende en jonge bevolking? Investeerders ontvangen een goede opbrengst terwijl de duurzame investeringen zorgen voor banen, reductie van CO₂-uitstoot, bescherming van biodiversiteit en innovatie in hernieuwbare energie en technologie. Om in deze win-winsituatie te komen is er politieke wil nodig om bestaande kanalen, zoals multilaterale ontwikkelingsbanken en klimaatfondsen, te hervormen. Zo worden ze geschikt voor een drastische opschaling van internationale publieke investeringen in klimaat en ontwikkeling.

Langs deze hervormde kanalen is een effectieve mobilisatie mogelijk van duurzame private investeringen in ontwikkelingslanden. Dit is een complexe missie die alleen uitgevoerd kan worden door goed samenspel tussen publieke en private sector en met de bereidheid van allen om meer risico te nemen.

Maar het kan. De tijd is er rijp voor, kapitaal beweegt al in de goede richting, veel beleggers zijn er klaar voor en diverse initiatieven tonen wat de mogelijkheden zijn. Dit is het moment van hervorming en opschaling van klimaat- en ontwikkelingsfinanciering. ●

In deze rubriek legt *Idee* een prangende vraag voor aan twee betrokken experts met een zeer verschillende visie op het thema. Deze editie: Kan het groene kapitalisme ons redden?

Interviews door Cécile Insinger

Debat

Kan het groene kapitalisme ons redden?

**Pepijn
Vloemans**

**Hans
Stegeman**

Debat

Kan het groene kapitalisme ons redden?

Pepijn Vloemans

is jurist, filosoof, schrijver en oprichter van *De Optimist*, een nieuwsbrief over vooruitgang en ondergewaardeerde ideeën. Daarnaast schrijft hij voor *De Groene Amsterdammer*.

Is het groene kapitalisme een antwoord op het halen van de klimaatdoelen die wij ons gesteld hebben?

'Ja, voor 100 procent. Om grote problemen op te lossen hebben wij menselijke creativiteit nodig. Bedrijven zijn daar heel goed in. Zo heb ik zelf bij Fastned gezien hoe een team van slechts enkele tientallen individuen een perfect werkend snellaadnetwerk voor elektrische auto's mogelijk heeft gemaakt met een minimaal budget. Hetzelfde geldt voor

Tesla, dat eigenhandig de elektrische auto op de kaart heeft gezet met een minimaal bedrag aan R&D (*Research and Development, red.*). De vraag die wij ons moeten stellen is dus: hoe zorgen wij dat meer bedrijven zich gaan richten op het oplossen van de problemen die wij hebben? Hoe maken wij het zo aantrekkelijk mogelijk om een bedrijf te starten dat de energietransitie versnelt? De overheid moet de perfecte voorwaarden scheppen, de markt doet de rest wel.'

'Om grote problemen op te lossen hebben wij menselijke creativiteit nodig. Bedrijven zijn daar heel goed in'

Op welke wijze kan dit volgens jou worden gerealiseerd? 'Eén van de interessantste lessen van de afgelopen twintig jaar, in mijn ogen, is dat de toekomst voor een deel te voorspellen is door 'leercurves'. Dit begrip werd voor het eerst gebruikt door Theodore Paul Wright in 1936. Hij bestudeerde de productiekosten van vliegtuigen in de Verenigde Staten en ontdekte dat telkens als het aantal gebouwde vliegtuigen verdubbelde, de kosten van een vliegtuig met een vast percentage daalde. Dit komt doordat bedrijven bij grote aantallen steeds slimmer te werk gaan: dat is de leercurve. De leercurve met betrekking tot zonnepanelen laat bijvoorbeeld zien dat de prijs bij elke verdubbeling van het aantal geïnstalleerde zonnepanelen met zo'n 20 tot 30 procent daalt. Men gebruikt steeds minder materiaal per paneel, er is meer automatisering, de efficiëntie van het paneel stijgt en de panelen krijgen een steeds langere levensduur. Hetzelfde geldt voor windmolens en batterijen. Het belangrijkste wat de overheid dus zou moeten doen, is de markt voor zon, wind en batterijen zo groot mogelijk maken. De leercurves doen de rest van het werk en zullen ervoor zorgen dat schone energie vele malen goedkoper wordt dan fossiele energie.'

Wat zijn belangrijke voorwaarden om het behalen van de klimaatdoelen door middel van technische innovatie mogelijk te maken? 'Er zijn twee revoluties nodig om economische groei te versnellen én tegelijkertijd de CO₂-uitstoot drastisch te verminderen: de transitie naar duurzame

energie en de transitie naar diervrije proteïnen. De overheid heeft voor beide transities een andere taak. Zon en wind hebben zich tot volwassen energievormen ontwikkeld die serieus concurreren met fossiele energie. De overheid hoeft hier minder in R&D te investeren, maar zou zich vooral moeten richten op de vraag hoe we de hoeveelheid zon en wind drastisch gaan opschalen. In Nederland zonder dat dit ten koste gaat van het landschap: zo veel mogelijk op daken, water, boven parkeerplaatsen, wegen, enzovoorts.

De diervrije proteïnen staan echter pas in de kinderschoenen. De overheid kan hier juist in de beginfase fundamenteel onderzoek stimuleren, zodat deze producten sneller kunnen opschalen en eerder op de markt kunnen worden gebracht. Neem de startups die zich bezighouden met gecultiveerd vlees op basis van cellen. Het zou juist nu voor Nederland een uitgelezen kans zijn om deze markt intensief te stimuleren. Op dit moment wordt het onderzoek nog gefinancierd met privaat geld en om die reden is men er niet happig op om informatie te delen met de andere spelers uit het veld. Het is echter belangrijk dat juist veelbelovende cellen *open source* worden, zodat startups makkelijker kunnen beginnen. De overheid kan hier haar geld extreem goed laten renderen, omdat een voorwaarde voor de financiering kan zijn dat je als onderzoeker naar Nederland moet verkassen. Op termijn scheppen we hier dan een nieuwe tak van de economie: de cellulaire landbouw. Dat zijn de belastingopbrengsten van de toekomst.'

'Het belangrijkste wat de overheid dus zou moeten doen, is de markt voor zon, wind en batterijen zo groot mogelijk maken'

Startup Mosa Meat uit Maastricht maakt 's werelds eerste weefselkweekburger. 100% natuurlijk rundvlees, buiten de koe gekweekt.

‘De transitie in de jaren zestig van kolen naar gas is een mooi voorbeeld van hoe het wel moet; dat voelde voor de meeste Nederlanders als vooruitgang’

Aanvankelijk wilde je klimaatvervuilende producten belasten, maar daar ben je van teruggekomen. Hoe komt dat? ‘Economisch gezien is het beprijzen van de milieuschade in producten en diensten een elegante oplossing. Maar in de praktijk worden hierdoor mensen met een kleinere portemonnee harder geraakt dan mensen die meer verdienen. Daarnaast leiden al die klimaatheffingen ertoe dat mensen klimaatverandering gaan associëren met belastingverhogingen. Dit voedt de weerstand tegen het klimaatbeleid. Denk aan wat er in Frankrijk gebeurde, waar mensen in gele hesjes de straat opgingen toen de accijns op benzine werd verhoogd. Het lijkt me logischer om klimaattaksen pas in te voeren als er een betaalbaar alternatief beschikbaar is. Als wij de meeste Nederlanders willen meekrijgen in deze grote transformatie, moet er een einde komen aan de steeds verder oplopende ongelijkheid in vermogen. In plaats van allerlei klimaattaksen die direct de modaal verdienende Nederlander raken, kunnen we ook meer vermogensbelasting heffen. Klimaatbeleid zou voor 90 procent van de Nederlanders positief moeten uitpakken: denk aan een lagere energierekening, goedkoper transport, gezonder en goedkoper eten, comfortabelere huizen. De transitie in de jaren zestig van kolen naar gas is een mooi voorbeeld van hoe het wel moet; dat voelde voor de meeste Nederlanders als vooruitgang.’

Wat vind je van een regulering van de uitstoot van CO₂ door de grote bedrijven? ‘Het belasten van bedrijven is een totaal ander verhaal. Bedrijven hebben juist baat bij strenge regels waardoor zij gedwongen worden hun productieproces aan te passen. Zij hebben de middelen en het talent om dat te kunnen doen. Sterker nog, heldere regels dwingen innovatie af. De Green Deal van de Europese Unie en de heldere doelen die autofabrikanten worden gesteld met betrekking tot elektrische auto's vormen een fantastisch voorbeeld. De investeringen in nieuwe batterijfabrieken nemen op grote schaal toe, nu de autofabrikanten eindelijk beseffen dat het menens is. Het gevolg is dat elektrische auto's nu sneller zullen worden ingevoerd en de productie zal worden opgeschaald, waardoor de kosten voor consumenten zullen dalen, hetgeen de acceptatie van elektrische voertuigen zal vergroten.’

Je klinkt optimistisch. ‘De kern van mijn optimisme ligt in twee constateringen. Ten eerste is de hoeveelheid zonne-energie die elke dag op de aarde neerdaalt overstelpend groot. We kunnen met gemak een volledig geëlektrificeerde wereldeconomie van 10 miljard mensen op zon en wind laten draaien. Ten tweede constateer ik dat mensen en bedrijven, als ze geconfronteerd worden met problemen, heel vaak in staat zijn hiervoor oplossingen te bedenken. Ik ben echter geen optimist in de zin dat ik denk dat alles vanzelf goed komt; het oplossen van problemen blijft hard werken.’

Debat

Kan het groene kapitalisme ons redden?

Hans Stegeman is econoom en hoofd Research and Investment Strategy bij Triodos Investment Management. Daarnaast is hij columnist van *Het Financieele Dagblad*.

‘We kunnen er niet meer op vertrouwen dat de marktwerking dit probleem voor ons gaat oplossen, daar is simpelweg geen tijd meer voor’

Is het groene kapitalisme een antwoord op het halen van de klimaatdoelen die wij ons gesteld hebben?

‘Eigenlijk niet. Economen gaan ervan uit dat de markten zelf voor een uitweg zullen zorgen, door het beprijzen van alle negatieve effecten in de economie. Dat is het idee achter het groene kapitalisme. Als econoom zou je ervan uit mogen gaan dat dit werkt. Er zitten echter in het hedendaagse kapitalisme tendensen die dit lastig maken. De grote internationale bedrijven en de grote vermogensbeheerders hebben belang bij het handhaven van de status quo. Zij vertragen het proces van de marktwerking: in Europa hebben wij het Emission Trade System (ETS),¹ dat als doel heeft de CO₂-emissie van vervuilende bedrijven te reguleren. In de praktijk blijkt het systeem echter manipuleerbaar, waardoor grote vervuilende bedrijven onder de beperkingen van CO₂-emissie uitkomen. Wij hebben een marktstructuur die niet duurzaam is en grote marktpartijen die niet gebonden zijn aan het collectief belang.

Zes jaar geleden, in 2015, hebben wij in Parijs afspraken gemaakt over het terugdringen van de CO₂-uitstoot. Daar is tot nu toe nog bar weinig van terecht gekomen. De CO₂-emissies zijn vandaag hoger dan ooit. Dus, om terug te komen op je basisvraag: nee, ik vind dat het ‘groene kapitalisme’ ons niet gaat helpen om onze klimaatdoelen te halen. We kunnen er niet meer op vertrouwen dat de marktwerking dit probleem voor ons gaat oplossen, daar is simpelweg geen tijd meer voor.’

Wat zou er moeten gebeuren om die doelen wél binnen afzienbare tijd te halen?

‘Ik ben geen voorstander van eco-communisme en ik vind ook niet dat de overheid de rol van de markt moet overnemen. Maar als samenleving hebben wij een publiek doel en dat is verduurzamen. De markt zelf heeft geen moraliteit, die moraliteit moet je als overheid in de markt brengen door de markt te verleiden. Dat doe je door producten duurder of goedkoper te maken of subsidies te verlenen. Om te beginnen moeten de prikkels die de overheid aan de markt geeft veel harder worden. Het tarief voor de CO₂-uitstoot moet drastisch worden verhoogd, zodat het vele malen duurder wordt om een product te ontwikkelen waarvan het productieproces vervuilend is. Het huidige tarief voor een ton CO₂-uitstoot is nu 58 euro, dat zou eerder 100 euro moeten zijn. Dit moet voor alle vervuilende bedrijven gaan gelden, zonder uitzondering.

¹ | ETS staat voor Emission Trade System en is het handelssysteem in Europa voor de CO₂-uitstoot van de industrie. Daarmee wordt de Europese industrie gedwongen om geleidelijk naar nul uitstoot in 2057 te gaan.

‘Het huidige tarief voor een ton CO₂-uitstoot is nu 58 euro, dat zou eerder 100 euro moeten zijn. Tata Steel Nederland, de grootste vervuiler in ons land, betaalt nu niets.’

Tata Steel Nederland, de grootste vervuiler in ons land, betaalt nu niets. Argumenten zoals het verzwakken van de concurrentiepositie dienen niet meer gehonoreerd te worden. Verder is het onvermijdelijk dat de overheid publiekelijk gaat investeren in het aanleggen van een nieuwe infrastructuur om de markt te stimuleren. Neem de ontwikkeling van waterstof als serieuze alternatieve energiebron. Het verschil met windmolenparken en zonnepanelenvelden is dat bij waterstof het bestaande distributienetwerk kan worden gebruikt, de raffinaderijen kunnen blijven bestaan en de energievoorziening centraal kan worden aangestuurd. Daar is een investering van rond de 5 miljard euro voor nodig. Tenslotte zouden wij ons als samenleving de vraag moeten stellen: moet onze economie nog wel blijven groeien? Niemand durft die vraag hardop te stellen. Het CO₂-probleem zou daarmee minder groot worden. Je zou de dwangmatige winstneurose in onze samenleving willen veranderen.’

Je bent een voorstander van een nieuw economisch systeem waarin de economische groei in de rijke westerse landen afneemt ten gunste van de economische groei in het mondiale Zuiden. Dat zorgt toch voor nog meer vervuiling? ‘De rijkste tien procent van de wereldbevolking is verantwoordelijk voor de grootste milieuvervuiling. Je kunt mensen met een veel lager welvaartsniveau geen welvaart ontfeggen. Wij ontkomen niet aan het doen van monetaire transfers om de bevolking in die landen te helpen. Uiteindelijk wil je een herverdeling, maar dat is wel een langdurig proces. Doen wij dat niet, dan komen die mensen vanzelf hiernaartoe. Dat houd je niet tegen, ook niet als je dijken bouwt of de grenzen dichtgooit. Alles hangt met elkaar samen, oogkleppen opzetten helpt niet.’

Je klinkt niet optimistisch. ‘Het volgende asociale scenario lijkt mij het meest waarschijnlijk: vooralsnog gaan wij niets doen aan het oplossen van het klimaatprobleem, totdat de urgentie van de crisis ons dwingt om onder tijdsdruk allerlei technologieën te ontwikkelen om ermee om te gaan. De markt gaat dan werken en er zal heel veel overheidsgeld aan worden uitgegeven. Vervolgens gaan wij die technologieën verkopen aan de landen die het nog harder nodig hebben dan wij. Uiteraard hoop ik dat het niet zover komt. Maar de wil om te veranderen moet uiteindelijk uit de samenleving zelf komen. We kunnen er niet op vertrouwen dat de marktwerking alleen het duurzaamheidsprobleem voor ons gaat oplossen.’ ●

Cécile Insinger
is freelance redacteur,
beëdigd vertaler
Engels en redactielid
van *Idee*.

Foto: Herman Wouters

Het belang van klimaatrechtvaardigheid

1 | Lees het IPCC-rapport *Climate Change 2021: The Physical Science Basis* via: <https://www.ipcc.ch/assessment-report/ar6/>

2 | <https://www.emissieautoriteit.nl/documenten/publicatie/2021/05/05/ets-uitstoot-2020>

De industrie kan een vliegwiel zijn voor de energietransitie. Maar voor een eerlijke transitie naar een duurzame industrie voor álle betrokkenen zijn er drie belangrijke vereisten, die bovendien blijvend aandacht verdienen: het behoud van kwalitatief goede banen, een eerlijke verdeling van subsidies en de toegang tot besluitvormingsprocessen.

Door Sanne Akerboom

De duurzame industrie

Drie vereisten voor een eerlijke transitie

Het recente rapport van het Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) van de Verenigde Naties windt er geen doekjes om: de klimaatverandering die wij nu meemaken, is door mensen veroorzaakt.¹ Daarbij komt ook de boodschap dat wij een grotere klimaatverandering nog tegen kunnen gaan. Om dat te realiseren mogen er na 2050 geen broeikasgassen meer in de atmosfeer worden uitgestoten: hernieuwbare bronnen moeten fossiele en andere vervuilende bronnen vervangen.

De industrie kan een vliegwiel zijn voor deze transitie. Haar opdracht tot verduurzaming is relatief zwaar. Zo is in het Nederlandse Klimaatakkoord afgesproken dat de industrie 59 procent van haar uitstoot verminderd moeten hebben in 2030. Nederland heeft bovendien een relatief grote industrie in vergelijking met buurlanden: een gunstige geografische ligging en de aanwezigheid van aardgas dragen bij aan een gunstig Nederlands vestigingsklimaat. Voor een *eerlijk* verloop van deze transitie voor alle betrokkenen bij de sector zijn er belangrijke punten die blijvend aandacht verdienen. Cruciaal zijn, onder meer: het behoud van kwalitatief goede banen, de verdeling van subsidies en de toegang tot besluitvormingsprocessen.

Dé industrie bestaat niet

De Nederlandse industrie bestaat uit verschillende sectoren en bedrijfstakken. Enerzijds omvat het de fossiele en energie-industrie. In de top 10 van vervuilers staan bedrijven zoals Shell, BP, Vattenfall en Uniper.² Drie daarvan maken gebruik van kolencentrales, welke uiterlijk 2030 geslo-

ten moeten zijn.³ Andere vervuilers hebben raffinaderijen. Anderzijds hebben we in Nederland de maak- en procesindustrie, zoals de chemische-, levensmiddelen-, staal- en papierindustrie. Tata Steel in IJmuiden is bijvoorbeeld de grootste vervuiler van Nederland. Deze industrieën verbranden momenteel nog veelal fossiele brandstoffen voor hun productieprocessen. Deze moeten worden verduurzaamd door te elektrificeren, bijvoorbeeld door windenergie te consumeren of groene waterstof te gebruiken in plaats van aardgas. Zij kunnen ook gebruik maken van alternatieve duurzame warmtebronnen, zoals aardwarmte. Elke sector kent zijn eigen uitdagingen binnen de transitie naar klimaatneutraliteit.

Om de industrie te verduurzamen, worden verschillende beleidsinstrumenten ingezet. Op Europees niveau moeten deze bedrijven meedoen aan het emissiehandelssysteem, waardoor uitstoot een prijs krijgt. Ook gaat het aantal rechten automatisch elk jaar omlaag, waardoor bedrijven minder mogen uitstoten. Op Nederlands niveau krijgen zij te maken met een CO₂-belasting, waardoor uitstoot nog duurder wordt. Daarnaast schrijven zij als industriële clusters plannen om samen te werken aan verduurzaming.

Drie vereisten aan een eerlijke industriële transitie

De investeringen die klimaattransities vergen, zijn gerechtvaardigd omdat ze de rechten van toekomstige generaties zullen beschermen. Toekomstige generaties zullen immers de grootste consequenties van klimaatverandering ervaren, maar hen ontbreekt de mogelijkheid om hier nog iets aan te doen. Tegelijkertijd kan klimaatactie bestaande

3 | Wet verbod op kolen bij elektriciteitsproductie.

De investeringen die klimaattransities vergen, zijn gerechtvaardigd omdat ze de rechten van toekomstige generaties zullen beschermen

ongelijkheden voor huidige generaties vergroten. Denk aan economische ongelijkheden, zowel lokaal en regionaal als mondiaal tussen verschillende continenten. Ook ongelijke toegang tot besluitvormingsprocessen over de te volgen klimaatactie kan juist kwetsbare groepen raken, omdat hun belangen minder goed worden meegenomen. Dit kan bijvoorbeeld gaan over mindergeletterden of inheemse groepen.

Er is dan ook steeds meer aandacht voor het belang van klimaatrechtvaardigheid en het voorkomen dat bepaalde groepen grotere lasten moeten dragen. We zien het terug in beleid en akkoorden, bijvoorbeeld in het Parijs Akkoord uit 2015. Ook het nieuwe Europese wetgevingspakket 'Fit for 55'⁴ zet sterk in op een rechtvaardige transitie. In toenemende mate besteden wetenschappers er aandacht aan. Zij kijken voornamelijk naar rechtvaardigheid binnen duurzame steden, mobiliteit en hernieuwbare versus fossiele energie. Daarbij wordt de transitie naar een duurzame industrie vaak over het hoofd gezien. Maar ook voor de industrie zijn er belangrijke aandachtspunten vanuit het perspectief van de rechtvaardige transitie.

1. Kwalitatief goede banen

Het Parijs-akkoord uit 2015 spreekt expliciet van 'een rechtvaardige arbeidstransitie, het creëren van fatsoenlijk werk en kwalitatief goede banen binnen de klimaatactie'. Het is aannemelijk dat het aantal en het type banen zal veranderen. Ter illustratie: per 2030 zullen alle Nederlandse kolencentrales gesloten zijn. Daar werken nu zo'n 1.500 mensen.⁵

4 | European Commission (2021). 'Fit for 55': delivering the EU's 2030 Climate Target on the way to climate neutrality via: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_21_3541

5 | Basis & Beleid (2019). *Onderzoek werkgelegenheidseffect van het Wetsvoorstel verbod op kolen voor de elektriciteitsproductie*. Rapportage aan het ministerie van Economische Zaken en Klimaat.

Foto: Herman Wouters

Verwacht wordt dat een deel van deze banen verdwijnt. Hoeveel banen dat precies betreft, is afhankelijk van de mogelijkheden om de kolencentrale tot een andere energiecentrale, bijvoorbeeld een biomassacentrale, om te bouwen. Een deel van de werknemers zou kunnen worden omgeschoold voor deze nieuwe centrale, of een andere baan in de energiesector kunnen vinden. Maar wie gaat voor de noodzakelijke omscholing betalen, of voor de ondersteuning voor hen die hun baan verliezen?

Een recent voorbeeld: de kolencentrale Hemweg in Amsterdam moest al per 1 januari 2020 sluiten. Sinds 2015 heeft werknemersorganisatie FNV zich hard gemaakt voor het inrichten van een Kolenfonds, waaruit omscholing of compensatie kan worden bekostigd. Uiteindelijk hebben de ministeries van Sociale Zaken en van Economische Zaken en Klimaat daarmee ingestemd en een fonds opgericht van 22 miljoen euro.⁶ Dergelijke fondsen worden ook ingericht op Europees niveau voor landen als Polen, omdat zij in belangrijke mate afhankelijk zijn van de kolenindustrie.

2. Subsidies: wie betaalt, wie ontvangt?

Het is belangrijk dat de vervuiler betaalt voor de vervuiling; om die reden bestaat het Europese emissiehandelssysteem en de Nederlandse CO₂-belasting. Maar daarmee is klimaatactie nog niet gegarandeerd. De omslag naar hernieuwbare energiebronnen, schone productieprocessen en duurzame materialen kost een flinke duit. Voor een deel kunnen bedrijven dit zelf betalen, zeker als het duurzame alternatief goedkoper is dan het uitstoten van CO₂. Voor sommige oplossingen, echter, zal er nog wel enige tijd een onrendabele top bestaan.⁷ Hiertoe kan de overheid besluiten subsidies in te richten. Dat gebeurt nu via de Subsidie Duurzame Energie (SDE++), waarmee aan bedrijven subsidies kunnen worden verleend op duurzame energie- of andere reductieprojecten. Sinds 2021 zijn dit ook projecten voor de afvang en ondergrondse opslag van CO₂ (*carbon capture and storage* – kortweg: CCS). Zo heeft het project Porthos in de Rotterdamse Haven afgelopen juni binnen deze subsidie 2,1 miljard euro toegekend gekregen. Tegenstanders van soortgelijke projecten beargumenteren dat CCS de levensduur van fossiele bronnen verlengt. Toch geeft ook de IPCC aan dat de afvang en ondergrondse opslag van CO₂ een belangrijke bijdrage levert in de klimaatactie om de opwarming van de aarde tot 1,5 graden Celsius te beperken.⁸ Over het nut en de noodzaak van de CCS-methode bestaat dus nogal wat discussie. Inmiddels is in Nederland de politieke keuze gemaakt om dergelijke projecten tot 2030 te subsidiëren. Daarom wordt de vraag wie deze subsidie betaalt nu actueel.

De Subsidie Duurzame Energie wordt betaald door alle energieverbruikers, zoals huishoudens, mkb en grote industriële partijen. Dit gebeurt door een opslag op de energierekening: de Opslag Duurzame Energie. Om de verdeling eerlijker te maken, betalen de kleinverbruikers sinds kort een derde van de totale subsidiepot, terwijl grootverbruikers twee derde voldoen. Hiervóór was de verdeling 50-50. Hoewel dit eerlijker lijkt, kun je hier alsnog vraagtekens bij zetten. De SDE++-subsidie kan namelijk alleen ten goede komen aan bedrijven, niet aan huishoudens.

6 | *Kamerstukken II* 2018-2019, 35167 nr. 7: <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-35167-7.html>

7 | Het verschil tussen de investering en de markt- of beleidswaarde die wordt gecreëerd. De onrendabele top maakt duidelijk dat de investering niet wordt terugverdiend gedurende de exploitatie.

8 | Intergovernmental Panel on Climate Change (2018). *Global Warming of 1.5° C* via: <https://www.ipcc.ch/sr15/>

Over het nut en de noodzaak van de CCS-methode bestaat discussie. Inmiddels is in Nederland de politieke keuze gemaakt om dergelijke projecten tot 2030 te subsidiëren. Daarom wordt de vraag wie deze subsidie betaalt nu actueel

Rechtvaardigheid voor allen die direct getroffen worden door de maatregelen van de energietransitie dient een leidend criterium te worden in de beleidsvorming

Sanne Akerboom is universitair docent Recht en Governance van de Energietransitie aan de Universiteit Utrecht en directeur van het Sustainable Industry Lab.

Hoewel het doel in het algemeen belang is, hebben huishoudens zelf maar weinig toegang tot andere subsidies om hen te ondersteunen in het verduurzamingsproces. Zouden huishoudens onvoorwaardelijk moeten meebetalen aan de verduurzaming van de fossiele industrie? In het huidige beleid is het antwoord hierop 'ja'. Maar het huidige beleid zou wel rechtvaardiger kunnen worden ontworpen. Zo kan de overheid eisen stellen aan de fossiele industrie en bijvoorbeeld beleid hanteren om de kosten van projecten te verlagen. Dit is zeer succesvol geweest in het beleid voor wind op zee, waarbij de doelstelling was om de kosten met 40 procent te verlagen. Uiteindelijk is een kostenreductie van 70 procent behaald en worden windmolenparken op zee nu zonder subsidie gebouwd. Het zou eerlijker zijn als soortgelijke voorwaarden zouden worden gesteld aan de subsidie voor projecten voor CO₂-opslag. Daarnaast liggen er nog belangrijke vraagstukken in de verdeling van de subsidies en wie waartoe toegang heeft.

3. Toegang tot besluitvormingsprocessen en criteria voor politieke besluitvorming

Wie subsidies krijgen, wie daaraan meebetalen en welke verdeling er gehanteerd wordt, is allemaal onderdeel van het politieke besluitvormingsproces. In Nederland zijn de meest belangrijke afspraken tot 2030 vastgelegd in het publiek-private Klimaatakkoord. Tijdens de voorafgaande onderhandelingen heeft de overheid met bedrijven, maatschappelijke en natuurorganisaties aan tafel gezeten om tot deze afspraken te komen. De brede maatschappelijke discussie is hierbij echter nauwelijks van de grond gekomen. Dit nalaten zou tot een oneerlijke verdeling van subsidies kunnen leiden. Om dat te voorkomen zou het klimaatbeleid een veel groter onderdeel moeten worden van het maatschappelijke gesprek, waarbij rechtvaardigheid als belangrijke maatstaf wordt meegewogen bij de politieke besluitvorming. Het klimaatbeleid wordt nu alleen maar langs de technologische en economische meetlat gelegd: met welke maatregelen wordt de grootste reductie tegen de laagste kosten behaald? Deze wijze van beleid voeren sluit automatisch andere klimaatopties uit, terwijl bij het verlenen van subsidies om dit beleid te ondersteunen belangrijke groepen over het hoofd gezien worden, zoals de huishoudens en het mkb.

Het politieke besluitvormingsproces voltrekt zich nu met een klein aantal selecte partijen. Het beleid dat hieruit voortvloeit leidt tot onrechtvaardige uitkomsten. Dit zou kunnen worden ondervangen door een veel bredere toegang tot de essentiële besluitvormingsprocessen te organiseren, op nationaal of op het niveau van industriële regio's. Rechtvaardigheid voor allen die direct getroffen worden door de maatregelen van de energietransitie dient een leidend criterium te worden in de beleidsvorming. ●

column

De uitdaging van de emotieloze meerderheid

Door Susanne Sleenhoff

Emoties
zorgen
ervoor dat
mensen
wél in actie
komen

Er is niets zo moeilijk als mensen oprecht betrekken bij een complex onderwerp als klimaatverandering. Dat vraagt veel meer dan het lezen van een krantenartikel, het bezoeken van een informatieavond of het tekenen van een petitie. Al jaren breken onderzoekers, maar ook marketeers en beleidsmakers, zich dan ook het hoofd over de vraag hoe de kloof kan worden gedicht tussen wat mensen zeggen te gaan doen enerzijds, en het werkelijke gedrag dat ze vertonen anderzijds. Keer op keer laten onderzoek en praktijk zien dat die twee elkaar niet één op één volgen.

Emoties kunnen daarbij een cruciale rol spelen. Zo ervaren veel mensen een zekere angst voor het onbekende, uit onwetendheid over de toekomst van het klimaat. Er knaagt iets. En diep in hun hart voelen veel mensen dat het anders moet. Maar wát ze dan precies moeten doen, weet niemand eigenlijk echt.

Emoties zorgen er ook voor dat mensen wél in actie komen. Het afwenden van de klimaatcrisis – ‘oplossen’ vind ik een rare term, alsof er een *quick fix* zou zijn – vraagt inzet van ons allemaal. En met niets doen aan de klimaatcrisis zijn we altijd slechter af dan wanneer we allemaal iets zouden doen wat later toch een marginale bijdrage blijkt te zijn. Natuurlijk, er zijn mensen die stellen dat we uiteindelijk met technologie en innovatie de gevaren van deze crisis kunnen afwenden. Maar dat is een technocratische gedachtegang waarin de menselijke maat verbleekt. En hoewel er een hoop te winnen is met technologische innovatie, is het nog maar de vraag of het daarmee alleen gaat lukken en of deze op tijd beschikbaar is.

Tegelijkertijd weten we dat mensen stellig zijn in hun eigen overtuigingen en acties ten opzichte van complexe problemen. De klimaat-crisis is typisch zo'n complex probleem: we moeten onze samenleving en de manier waarop we samenleven transformeren. De stelligheid waarmee mensen daarop reageren is duidelijk terug te zien in de emotionele reacties op berichten, maatregelen of ontwikkelingen voor het afwenden van deze crisis – zowel in positieve als negatieve zin.

In plaats van emoties te zien als een barrière die oprechte betrokkenheid in de weg zou zitten, zou je getoonde emoties ook kunnen zien als een zegen: een teken van echte betrokkenheid

We zijn al snel geneigd om deze emotionele reacties uit de weg te gaan of aan de kant te schuiven. Maar is dat wel slim? In de basis zijn emoties universeel en zijn ze directe reacties op wat er om ons heen gebeurt. We kennen en herkennen deze dus gemakkelijk: blijdschap, verdriet, boosheid, walging, verrassing en angst. Emoties worden complexer als we er langer over na moeten denken: trots, schuld of schaamte. Dan zijn ze lastiger te herkennen, te interpreteren en veel meer afhankelijk van culturele achtergrond.

Het mooie is dat onze emoties laten zien waardoor en hoe we geraakt worden. Emoties zijn lichamelijke reacties, getriggerd door externe gebeurtenissen die onze gedachten en handelen beïnvloeden. Dus in plaats van emoties te zien als een barrière die oprechte betrokkenheid in de weg zou zitten, zou je getoonde emoties ook kunnen zien als een zegen: een teken van echte betrokkenheid. De emoties die mensen tonen zijn als het ware een uitnodiging om daarover in gesprek te gaan en zo samen te bespreken hoe het anders of beter kan. Zo kun je je bijvoorbeeld afvragen: zijn omwonenden tegen de bouw van windturbines of zonneparken omdat ze tegen de opwekking van hernieuwbare energie zijn, of is er iets anders aan de hand?

En ik geef direct toe, het luisteren naar de emoties van de ander kan best spannend of ongemakkelijk zijn – waardoor bij jezelf ook de nodige emoties loskomen – maar betekent niet dat je dat niet moet proberen. En ook is het luisteren naar de emoties van de ander geen garantie voor de door jou gewenste uitkomst. Maar je kunt er op zijn minst over praten. Want de zwijgende, vooralsnog emotieloos lijkende meerderheid ten aanzien van de klimaatcrisis vormt een veel grotere uitdaging. Die voelt nog niet waar het echt over gaat, haalt zijn schouders op en gaat door met leven zoals altijd. En dat is waar het klimaat, en uiteindelijk wij allemaal, pas echt onder lijdt. ●

Susanne Sleenhoff

is Innovation Archeologist aan de TU Delft. Ze promoveerde in 2016 op de rol van emoties in de publieke betrokkenheid bij de bio-economie.

‘Dit kost ons de kop’, was de wat melodramatische boodschap van de Europese auto-industrie aan mij, toen ik ruim vijftien jaar geleden namens Nederland aan de onderhandelingstafel zat in Brussel. De oorzaak? Het de facto eerste klimaatpakket van de Europese Unie dat strenge, en met de tijd strenger wordende normen vaststelde.

Door Raoul Boucke

De klimaatcrisis heeft definitief het tijdperk ingeluid van de sterke overheid

Zoveel klimaatambitie van een wetgevende macht, dat was men niet gewend. Sterke bedrijfslobbies en nationale industriebelangen waren tot dusverre een effectieve stop op de deur geweest. Niet langer. Terugkijkend is het voorbeeld van de auto-industrie toonzettend geweest. Niet alleen omdat de industrie het overleefde, maar ook omdat het haar sterker maakte: de nieuwe normen brachten een versnelde opmars van de elektromotor teweeg. In tijden waarin ambitieus klimaatbeleid steeds meer op de voorgrond staat, maar de maatschappelijke weerstand ertegen ook krachtig blijkt, is dit voorbeeld er één om belangrijke lessen uit te trekken. Over de rol van een sterke, ambitieuze overheid; over het belang van internationale samenwerking; over strategisch klimaatbeleid als middel om economische en maatschappelijke ontwikkeling te realiseren; en over hoe je lusten en lasten van klimaatbeleid eerlijk kan verdelen, opdat je de samenleving ‘mee’ krijgt.

Een sterke overheid die de vervuiler laat betalen

De industrie geldt in Nederland als de grootste uitstoter van broeikasgassen. Maar liefst 31 procent van de totale hoeveelheid uitgestoten broeikasgassen kwam in 2019 voor haar rekening. Het is dus evident dat verduurzaming van de industrie één van de belangrijkste missies is op weg naar een klimaatneutraal Nederland in 2050. Toch blijven industrieën nog erg vaak buiten schot – het voorbeeld van de auto-industrie ten spijt. Zo kregen ze onder andere uitzonderingsposities binnen het

Het belang van een sterke overheid

Terugkijkend is het voorbeeld van de auto-industrie toonzettend geweest. Niet alleen omdat de industrie het overleefde, maar ook omdat het haar sterker maakte

Voorbeelden uit het verleden tonen aan dat de overheid een cruciale rol te vervullen heeft als het gaat over de ontwikkeling van nieuwe technologieën en het aanjagen van transformaties

klimaatbeleid en 'gratis' emissierechten om CO₂ uit te stoten. De nationale belangen in deze industrieën zijn dan ook enorm. Belangrijk voor het bruto nationaal product, belangrijk voor banen en vaak gelegen in regio's waar deze niet voor het oprapen liggen. Menig industrieel bedrijf kan daarbij nog rekenen op flink wat nationale trots.

De wens om de industrieën te 'beschermen' is dus ergens begrijpelijk, maar ook steeds onhoudbaar. Dat heeft meerdere redenen. Allereerst kunnen we niet langer wachten: het is vijf voor twaalf. Daarbij is het onmogelijk om breed gedragen klimaatbeleid vorm te geven als de grote vervuilers niet snel meer bijdragen. In beginsel is er niets mis mee om een beroep te doen op individuele verantwoordelijkheid – 'iedereen doet wat'. Het is belangrijk dat bewustwordingsprocessen over onze impact op klimaat en milieu op verschillende niveaus plaatsvinden. Maar het wringt wel als daartegenover staat dat de grootste vervuilers niet een minstens even grote inzet laten zien. Het gevoel dat individuele actie er toe doet, vervaagt bij berichten over de emissiefraude van sommige autofabrikanten en over kolencentrales die steigeren omdat ze dicht moeten.

Daar komt bij dat onze angst voor ingrijpen in industrieën diep van binnen voortkomt uit het idee van een impotente overheid. Een overheid die het tempo van het bedrijfsleven niet kan bijbenen, die van innovatie te weinig kaas gegeten heeft; een overheid die, kortom, vooral niets moet doen zodat de markt het wel regelt. Dat beeld is onjuist en in deze context zelfs gevaarlijk. Voorbeelden uit het verleden tonen aan dat de overheid een cruciale rol te vervullen heeft als het gaat over de ontwikkeling van nieuwe technologieën en het aanjagen van transformaties. De Italiaans-Amerikaanse econome Mariana Mazzucato beschrijft daar een uitstekend voorbeeld van in haar boek *Mission Economy: A Moonshot Guide to Changing Capitalism*, namelijk de ambitie van de Amerikaanse president John F. Kennedy begin jaren zestig om binnen tien jaar een mens op de maan te krijgen.

Om ervoor te zorgen dat de overheid deze rol in de komende jaren ook ten volle kan vervullen, is structureel meer geld nodig – buiten meer politieke waardering en respect. Bezuinigingen – het idee van 'meer doen met minder' – hebben de afgelopen jaren hun sporen achtergelaten. We moeten dan ook voorkomen dat de overheid bij de eerste de beste economische recessie gedwongen wordt het mes weer in zichzelf te zetten.

Een sterke, ambitieuze overheid kan ervoor zorgen dat industrieën meer hun nek uit durven te steken door ze te dwingen om meer te investeren in verduurzaming en tegelijkertijd zoveel mogelijk een *level playing field* te creëren. Daar zijn lange termijnafspraken voor nodig: bindende overeenkomsten die aan de verschillende industriële sectoren inzicht geven in waar ze in 2030, 2040 en 2050 moeten staan; op welke manier ze daarvoor ondersteuning vanuit politiek en overheid kunnen verwachten; maar ook welke sancties volgen als afspraken niet worden nagekomen. Ook bedrijven hebben immers behoefte aan zekerheid over investeringen voor de toekomst.

Daarnaast is het zaak om een belasting op de volledige uitstoot van CO_2 in te voeren: verreweg de meeste effectieve manier om vervuilers te laten betalen en tot verduurzaming aan te zetten. Dat moet het liefst in Europees verband, maar als dat niet lukt: als Nederland. Dan zouden we ooit, zoals enkelen soms onterecht nu al stellen, écht de beste leerling van de klas kunnen zijn. Nederland heeft met de Rotterdamse haven al de grootste haven van Europa; we kunnen ervoor zorgen dat het ook de schoonste haven zal zijn.

Een overheid die de Europese Unie als partner ziet

Vooruitziend en strategisch klimaatbeleid kan bovendien alleen tot stand komen via internationale samenwerking, zoals ook de rol van de Klimaatconferenties van de Verenigde Naties in de ontwikkeling van klimaatbeleid aantoont. De Europese Unie heeft als facilitator van samenwerking op het terrein van klimaat in het verleden wisselend gepresteerd: waar de regulering van de auto-industrie een succesvol voorbeeld vormt, zijn de resultaten waar het gaat over de luchtvaart mager. Zo zag ik in mijn jaren in Brussel hoe de reus Europa zich gedroeg als een dwerg en boog voor Russische en Amerikaanse intimidatie, toen er sprake van was dat het Europese systeem van handel in uitstootrechten voor CO_2 ook voor vluchten van en naar bestemmingen buiten de EU zou gaan gelden.

De Europese Unie heeft als facilitator wisselend gepresteerd: waar de regulering van de auto-industrie een succesvol voorbeeld vormt, zijn de resultaten waar het gaat over de luchtvaart mager

Als de meest invloedrijke regelgever ter wereld neemt de EU inmiddels in toenemende mate de rol in die haar toekomst, aangemoedigd door de opkomst van groene politiek

Als de meest invloedrijke regelgever ter wereld neemt de Europese Unie inmiddels in toenemende mate de rol in die haar toekomst, aangemoedigd door de opkomst van groene politiek die we in heel Europa zien. Het besef lijkt ingedaald dat we aansturen op niets minder dan het vormgeven van een nieuw economisch systeem. De klimaatplannen die de huidige Europese Commissie presenteerde in december 2019 en juli 2021 wijzen hierop. Het zijn vooruitstrevende ideeën, die toewerken naar een systeem waarin er écht een prijs op vervuiling staat en dat gebaseerd is op hergebruik van grondstoffen.

Maar het moge duidelijk zijn dat de Europese Commissie het de komende jaren ontzettend zwaar gaat krijgen. Nationale kortetermijnreflexen van de EU-lidstaten zullen een drijvende kracht zijn achter het afzwakken van groene ambities. Ook Nederland zal die reflex voelen – dat is 's lands eigen. Maar het is zaak om met de blik op de lange termijn – richting 2030, 2040 en 2050 – in te zien dat forse investeringen op de korte termijn noodzakelijk zijn. De omschakeling van een fossiele economie naar een circulaire economie vraagt immers kapitale investeringen en moed om radicale transitie in gang te zetten.

Een overheid met maatschappelijke overtuigingskracht

Als Nederland en de EU erin slagen om ambitieus klimaatbeleid vorm te geven waarin het aanpakken van de grote vervuilers niet langer geschuwd wordt, dan hebben ze ook een beter verhaal te vertellen aan de actoren die óók in dit verhaal mee moeten: ons allen, als individuen. Want te vaak zijn we er de afgelopen jaren van overtuigd geraakt dat er willekeur in het klimaatbeleid te bespeuren viel, soms terecht. Niet zelden raakten we enkel doordrongen van de nadelen van klimaatbeleid; van de verandering die het met zich meebrengt in het landschap of de energievoorziening; of van het geld dat het kost. Niet iedereen heeft immers de middelen om een huis voor 30 duizend euro te verduurzamen.

De kansen zijn vaak nog onzichtbaar, ontoegankelijk, of alleen bekend bij een te select clubje enthousiastelingen. Soms komt dit doordat kritiek op klimaatbeleid een geliefd wapen is van populistische politici. Maar vaak komt het doordat er op dit moment niet voor iedereen genoeg kansen zijn om mee te komen. Inzet hierop waarbij de overheid echt regie neemt zal soms kostbaar zijn, maar kan wel een onmisbare bijdrage leveren aan maatschappelijk draagvlak voor de groene transitie waar Nederland (en de wereld) de komende jaren doorheen zal gaan.

De klimaatcrisis heeft definitief het tijdperk ingeluid van de *sterke overheid*. Eén die niet langer van regeerakkoord naar regeerakkoord leeft, maar bij alles wat zij doet ver vooruitkijkt. De vraag die ze moet willen beantwoorden is: hoe willen we dat Nederland er in 2050 uit ziet? Wat moeten we daar nú voor in gang zetten? Als Nederland zich verliest in een links-versus-rechts-discussie; als politici blijven hameren of het allemaal wel haalbaar en betaalbaar is; als bedrijven de schuld afschuiven op individuele keuzes, dan vergroten we niet alleen het risico op mislukte oogsten en overspoelde kelders, maar laten we de kans op een schoon en economisch sterk land liggen. En dat terwijl de mogelijkheid om de aarde te beschermen, en tegelijkertijd welvaart en welzijn voor alle Nederlanders te waarborgen, ons nog nooit zo duidelijk is geweest. Het glas is halfvol. Met een sterke overheid die de vervuiler laat betalen, die de Europese Unie als partner ziet en die inzet op maatschappelijke kansen, kunnen we het tij keren naar een schone economie en een groene transitie waarvan iedereen de vruchten plukt. ●

Als Nederland en de EU erin slagen om ambitieus klimaatbeleid vorm te geven waarin het aanpakken van de grote vervuilers niet langer geschuwd wordt, dan hebben ze ook een beter verhaal te vertellen

Raoul Boucke is Tweede Kamerlid namens D66 en woordvoerder klimaat en energie namens de D66-fractie. Hij werkte jarenlang als ambtenaar in Brussel voor de Permanente Vertegenwoordiging van Nederland bij de Europese Unie en voor de Europese Commissie, op de thema's milieu, emissiehandel en transport.

De rol
van
rechters

In Nederland is de rechter het enige instituut waar toekomstige generaties vertegenwoordigd kunnen worden. Maar die stelt alleen een noodzakelijk minimum aan bescherming veilig, laten de klimaatrechtszaken van Urgenda en Milieudefensie zien. De politiek is niet aan dit principe gebonden en kan meer bereiken voor toekomstige generaties.

Door Laura Burgers

Het minimumprincipe en de noodzaak van een toekomstgerichte politiek

‘Een politicus denkt aan de volgende verkiezingen, een staatsman aan de volgende generatie’, schreef James Freeman Clarke in 1870 in zijn essay met de dringende titel *Wanted, a Statesman!*. Zijn oproep klinkt nog altijd helder: meer dan ooit hebben we vooruitziende staatslieden nodig. Klimaatverandering vormt een regelrechte ondermijning van het bestaan van volgende generaties. Ondertussen is de politiek van de recessie in 2008 naar de coronapandemie gehobbeld en is het klimaat grotendeels op de lange baan geschoven. We hebben wel een Klimaatwet en de Europese Unie belooft heel wat met de *Green Deal*, maar een brisant detail uit de openbaar gemaakte notulen in het Omtzigt-debat was dat Rutte geen zin had in regeren met D66 en GroenLinks, want dat betekende ‘heel veel klimaat’.

Derde Kamer voor de toekomst

De klimaatcrisis aanpakken vereist langetermijndenken, terwijl onze politiek in korte verkiezingscycli is opgedeeld. Een aantal denkers pleit dan er dan ook voor speciale instituties te creëren om toekomstige generaties te vertegenwoordigen in onze huidige politiek.¹ Zo’n instituut zou een Derde Kamer kunnen zijn, waar de vertegenwoordigers van toekomstige generaties een vetorecht zouden hebben om weinig duurzame wet- en regelgeving tegen te kunnen houden. In Wales is er bijvoorbeeld een *Future Generations Commissioner* aangesteld. Deze *commissioner* heeft weliswaar geen vetorecht, maar toch gerede invloed – voor elk wetsvoorstel moet namelijk aan haar worden verantwoord dat het toekomstbestendig is.

In Nederland hebben we zo’n instituut (nog) niet. Maar er is iets uitermate interessants gebeurd in zowel de beroemde klimaatrechtszaak van Stichting Urgenda tegen de Nederlandse Staat, als die van Milieudefensie tegen Shell. De rechtbank Den Haag vond namelijk in beide zaken dat de milieuorganisaties mochten opkomen voor toekomstige generaties – en baseerde mede daarop het bevel aan de Nederlandse staat respectievelijk aan Shell om meer te doen om klimaatverandering te voorkomen. Dat maakt de rechter het enige instituut in Nederland waar toekomstige generaties vertegenwoordigd kunnen worden. Maar volstaat de rechter als dat instituut?

Juridische zorgplicht voor toekomstige generaties

Rechters hebben veel rechtsbronnen om op te bouwen. Staten hebben de juridische plicht zorg te dragen voor toekomstige generaties. Zogenoemde intergenerationele rechtvaardigheid (rechtvaardigheid tussen generaties) vormt een van de beginselen van het internationale milieurecht, waarvan het bekendste beginsel luidt dat de vervuiler betaalt. Ook andere milieurecht-beginselen ademen bewustzijn voor generaties na ons: het preventiebeginsel dicteert dat zekere schade moet worden voorkomen; het voorzorgsbeginsel draagt op maatregelen te nemen, ook als de risico’s nog onzeker zijn.

Klimaatverandering vormt een regelrechte ondermijning van het bestaan van volgende generaties

1 | Tot deze denkers behoren Andrew Dobson, John Dryzek & Jonathan Pickering, Stephen Gardiner en Rupert Read.

2 | Zie het rapport waarin deze term werd gemunt: World Commission on Environment and Development (1987). *Our Common Future*. §3.27.

**Interessant
genoeg beperkte
dezelfde recht-
bank Den Haag
de ontvankelijk-
heid van Milieu-
defensie wél
tot toekomstige
generaties
Nederlanders
in de uitspraak
tegen Shell**

Zorg voor toekomstige generaties zit daarnaast ingebakken in het doel van duurzame ontwikkeling. De definitie daarvan is namelijk: 'ontwikkeling die aan de behoeften van de huidige generatie voldoet zonder de behoeften van de toekomstige generaties in het geding te brengen'.² Dit doel vormt de basis van de Sustainable Development Goals van de Verenigde Naties en komt terug in de verdragen van de Europese Unie. In de preambule van het EU-Grondrechtenhandvest staat zelfs expliciet: 'Het genot van deze rechten behelst verantwoordelijkheden en plichten jegens [...] de toekomstige generaties'.

De Urgenda-zaak en de Milieudefensie-zaak

Omdat milieuorganisaties als Urgenda en Milieudefensie in hun statuten hebben vastgelegd dat ze opkomen voor duurzaamheid en omdat dit begrip een intergenerationele dimensie heeft, oordeelde de rechtbank Den Haag in respectievelijk juni 2015 en mei 2021 dat ze mogen opkomen voor toekomstige generaties. In de Urgenda-zaak bestreed de Staat dat in eerste instantie ook niet voor de rechtbank – de Staat maakte er alleen bezwaar tegen dat Urgenda zou opkomen voor toekomstige generaties van buiten Nederland. De rechtbank ging daar toen niet in mee: de duurzame doelstellingen van Urgenda waren tenslotte inherent grensoverschrijdend, zo redeneerden de rechters. Interessant genoeg beperkte dezelfde rechtbank Den Haag (met andere rechters) de ontvankelijkheid van Milieudefensie wél tot toekomstige generaties Nederlanders in de uitspraak tegen Shell, afgelopen mei.

In het hoger beroep van de Urgenda-zaak wijzigde de Staat zijn strategie, en stelde dat het weinig zinvol was om Urgenda te laten opkomen voor toekomstige generaties 'en dat tot in het oneindige'. De Staat betoogde toen bovendien dat Urgenda's claim zo veelomvattend was dat die ook mensen raakte die helemaal niet door Urgenda vertegenwoordigd zouden willen worden.

Pluraliteits- en toestemmingsprobleem

Die argumenten van de Staat zijn frappant in het licht van een filosofisch-theoretisch debat over de vraag of toekomstige generaties vertegenwoordigd kunnen worden. Zo signaleren filosofen het zogenaamde pluraliteitsprobleem (*plurality problem*): aangezien toekomstige generaties, net als de huidige, een pluriforme samenleving zullen vormen met uiteenlopende politieke ideeën, zou het onmogelijk zijn namens de héle toekomstige generatie een eenduidig standpunt in te nemen in het heden. De scepsis van de Staat over het begrip toekomstige generaties 'tot in het oneindige' past in deze redeneertrant.

Een ander probleem dat in de theorie wordt gesignaleerd is het toestemmingsprobleem (*authorization problem*): toekomstige generaties zijn er nog niet, dus ze kunnen geen toestemming geven aan een vertegenwoordiger om voor hun rechten en belangen op te komen. Dat theoretische probleem lijkt op het argument van de Staat dat Urgenda zou opkomen voor mensen die dat niet willen.

Het Hof Den Haag schoof dat laatste argument terzijde in zijn uitspraak van oktober 2018, vanwege een voor filosofen misschien onbevredigende reden: het was door de wetgever al geaccepteerd dat stichtingen als Urgenda mogen opkomen voor algemene belangen, ook als 'niet ieder lid van de samenleving evenveel waarde aan deze belangen hecht'. Verder wist het Hof de hele kwestie aangaande toekomstige generaties handig te omzeilen. Het gaf namelijk geen antwoord op de vraag of Urgenda mocht opkomen voor toekomstige generaties. Dat was niet zo relevant meer, volgens het Hof en later ook volgens de Hoge Raad, omdat Urgenda sowieso al ontvankelijk was namens de huidige generaties, voor wie klimaatverandering *nu al* een reëel gevaar vormt.

Het 'minimumprincipe' als uitweg

Waar het Hof en de Hoge Raad de kwestie nog omzeilden, expliciteerde de rechtbank Den Haag in de Shell-zaak in mei 2021 opvallend genoeg wél dat Milieudefensie mocht opkomen voor toekomstige generaties Nederlanders. Een cruciale overweging van de rechtbank is dat klimaatverandering een schending van mensenrechten kan opleveren, meer specifiek het recht op leven en het recht op een thuis, vastgelegd in artikel 2 en 8 van het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens (EVRM). Stormen, zeespiegelstijging, overstromingen en bosbranden kunnen woningen beschadigen of vernietigen en zelfs tot doden leiden. Dit hebben we afgelopen zomer pijnlijk geïllustreerd gezien in onder meer Limburg, België en Duitsland.

Mensenrechten in het algemeen – het recht op leven en een thuis al helemaal – garanderen het absolute minimum dat mensen nodig hebben om als vrije burgers te kunnen leven. Daarbij speelt het pluraliteitsprobleem noch het toestemmingsprobleem: ook toekomstige generaties zullen dit nodig hebben. Op de filosofische vraag 'kun je toekomstige generaties vertegenwoordigen?' luidt het antwoord van de rechtbank Den Haag: 'Jazeker'. Voor toekomstige generaties kun je bij de rechter het bestaansminimum afdwingen dat door mensenrechten wordt gegarandeerd. Ik noem dit het 'minimumprincipe'.³

In een klimaatzaak tegen de Staat is een redenering op basis van mensenrechten sowieso noodzakelijk, ook voor huidige generaties. Dat vloeit voort uit de *trias politica*: alleen een mensenrecht kan legitimeren dat de rechter ingaat tegen een meerderheidsbeslissing.⁴ Tegen private partijen als Shell kunnen huidige generaties ook niet-fundamentele rechten inroepen. Maar namens toekomstige generaties is tegen zowel publieke als private partijen een redenering gestoeld op mensenrechten noodzakelijk.

Foto: Herman Wouters

Een cruciale overweging van de rechtbank is dat klimaatverandering een schending van mensenrechten kan opleveren

3 | Ik werk dit nader uit in onder meer: 'Representation of future generations through European private law climate litigation' in: Mak, V. & B. Kas (eds), *Civil Courts and the European Polity; The constitutional role of private law adjudication in Europe*. Hart Publishing, forthcoming.

4 | Zie ook mijn artikel: 'Should Judges Make Climate Change Law?' in: *Transnational Environmental Law* 2020 (9) 1, pp. 55-75.

De politiek kan méér bereiken voor toekomstige generaties dan het absolute minimum. Regeren is tenslotte vooruitzien

Laura Burgers is schrijver, jurist en universitair docent aan de rechtenfaculteit van de Universiteit van Amsterdam, waaraan zij in 2020 promoveerde op de rol van de rechter in klimaatrechtzaken. Daarnaast is zij expert binnen het VN-programma *Harmony with Nature*.

Minimumprincipe noopt tot toekomstgerichte politiek

Het minimumprincipe toont tegelijk de beperking van vertegenwoordiging van toekomstige generaties via het instituut van de rechter aan. Verder dan het minimum gaat namelijk niet. De rechter beval de Staat in de Urgenda-zaak tot 25 procent uitstootreductie in 2020 – dit was de ondergrens van wat wetenschap en internationale politiek nodig achtte om gevaarlijke opwarming te voorkomen. Ook in de Shell-zaak is de rechter aan de onderkant gaan zitten.

Die ondergrens behoort tot het domein van het recht. De politiek zou die dan ook niet langer ter discussie moeten stellen, zoals wel gebeurt: zo stelde staatssecretaris Yesilgöz-Zegerius onlangs dat Nederland het Urgenda-doel best later kon halen, terwijl de zaak juist draaide om tijdig reduceren. De Nederlandse politiek moet zich erop richten om de opdracht van de rechters te realiseren, namelijk tenminste dat noodzakelijke minimum veiligstellen voor de komende generaties (en de huidige generatie – onszelf).

Eigenlijk zou de politiek zorg voor toekomstige generaties niet aan een minimumtoets van rechters moeten overlaten. De politiek kan méér bereiken voor toekomstige generaties dan het absolute minimum. Regeren is tenslotte vooruitzien; waar zijn die staatslieden waar Clarke om riep? Voor politici hoeft het toestemmingsbeginsel trouwens geen obstakel te zijn, want zij hoeven niet uit naam van de toekomst te handelen wanneer ze voorstaan dat *wij nu* de toekomst koesteren.

Het minimumprincipe noopt tot meer toekomstgerichte politiek. In Japan zijn experimenten uitgevoerd waarbij groepen een 'toekomstjas' aandoen en in een parlement-achtige setting namens toekomstige generaties spreken. Dat werkt verrassend goed. Zoiets institutionaliseren binnen ons staatsbestel zou jaren, zo niet decennia kunnen duren, maar politieke partijen zouden ermee kunnen experimenteren bij het nemen van interne besluiten over bijvoorbeeld verkiezingsprogramma's.

Kortom, via de rechter kun je voor toekomstige generaties alleen fundamentele rechten afdwingen en daarmee een bestaansminimum verdedigen – het minimumprincipe. De politiek is niet aan dit principe gebonden en kan meer. Laat de politiek toekomstgerichtheid niet uitstellen. Niets droogt immers sneller op dan een zee van tijd. **5 ●**

Enkele uren voordat het Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) voor de zesde keer de eerste van een nieuwe cyclus rapporten zou publiceren,¹ sprak *Idee* met twee mensen die zich al jaren internationaal inzetten voor klimaatactie: voormalig Klimaatgezant *Marcel Beukeboom* en VN-jongerenvertegenwoordiger *Aoife Fleming*.

Interview door **Duane van Diest**

1 | Lees het IPCC-rapport *Climate Change 2021: The Physical Science Basis* via: <https://www.ipcc.ch/assessment-report/ar6/>

'Beslissingen zonder jongeren zijn minder legitiem én van mindere kwaliteit'

interview
**Marcel
Beukenboom
& Aoife
Fleming**

Foto: Duane van Diest

Marcel Beukeboom is permanent vertegenwoordiger van het Koninkrijk der Nederlanden bij de Voedsel- en Landbouworganisatie van de Verenigde Naties (FAO). Van 2016 tot medio 2021 was hij Klimaatgezant voor Nederland.

Het IPCC waarschuwt al jaren voor de drastische effecten van klimaatverandering. Maar de maatregelen die wij zien, lopen hier niet mee in de pas. Wat is daarvoor volgens jullie de belangrijkste verklaring?

Marcel Beukeboom – ‘Uiteindelijk denk ik toch financieel-economische belangen en het onvermogen om beslissingen te nemen op de lange termijn. Het kortetermijnbelang wint omdat er vanuit behoud wordt geredeneerd, maar ironisch genoeg komt door die houding het behoud van wat we hebben juist steeds meer onder druk te staan. De duurste optie is niks doen, op de lange termijn worden de kosten alleen maar hoger.’

Aoife Fleming – ‘Toen ik in december 2019 bij de COP25 (VN-Klimaattop, red.) in Madrid was, zag ik dit ook. De lastigste gesprekken zijn die over de economie en nieuwe investeringen. In landen die economisch gezien nog achterlopen op de westerse wereld, zie ik overigens een wat andere houding. Ik hoor daar vaak de uitspraak dat *1,5 degrees will help us survive, but not to thrive.*’

Beukeboom – ‘Die vraag over de stem van de toekomst, die te weinig aan tafel te horen is, die is hierin dus ook cruciaal. Daarom is het zo goed dat we hier ook met Aoife zitten. Tegelijkertijd zie ik ook steeds meer een ontwikkeling in het denken om niet alleen toekomstige generaties mensen een stem te geven, maar ook de natuur zelf. We praten over geld, maar we moeten het hebben over waarden in brede zin. De waarde van een boom is nu het grootst als je deze omhakt en er een tafel van maakt, maar in een bredere definitie – ook voor ons eigen leven – moet je hem natuurlijk laten staan.’

Waarschijnlijk zijn veel politici het hier ook over eens. En in het bedrijfsleven snappen mensen het argument denk ik ook. Kan het zijn dat het simpelweg zo’n groot probleem is, dat we niet weten waar we moeten beginnen? Zeker in vergelijking met de coronacrisis, die veel tastbaarder is, veel concreter.

Beukeboom – ‘Klopt, het is ingewikkelder dan COVID-19 en veel groter. De coronacrisis was in principe overzichtelijk. Ik zag de pandemie als een röntgenfoto van het huidige systeem waaruit de zwaktes bleken, en die zullen door de klimaatcrisis nog veel pregnanter worden blootgelegd. Dan heb ik het over de kloof tussen arm en rijk, over de effecten van overbevolking, verstedelijking, over internationale samenwerking of het gebrek daaraan. We moeten dus de systemische oorzaken aanpakken,

anders is het dweilen met de kraan open. Het gaat ook niet alleen over klimaat; het gaat over biodiversiteit, over verwoestijning, over ongelijkheid en dat alles moet geadresseerd. Ik snap dat politici denken: waar te beginnen, maar er is geen keus, we móeten beginnen. Draagvlak moet geen rookgordijn zijn om te weinig te doen. Je moet ook impopulaire maatregelen durven te nemen.'

Is er een argument te maken dat een leefbaar klimaat een grondrecht is en in die zin dus niet onderhevig aan 'normale' meerderheidsbesluitvorming?

Fleming – 'Een schone wereld als een grondrecht lijkt mij een heel goede stap. Ik ben nu bezig met het project World's Youth for Climate Justice, waarbij we naar het Internationaal Hof van Justitie willen stappen voor een *advisory opinion* ten aanzien van klimaatverandering en mensenrechten. We willen helderheid over de juridische vraag welke internationaalrechtelijke plichten staten hebben om huidige en toekomstige generaties te beschermen tegen levensbedreigende klimaatverandering. Dit is een route die plaatsvindt parallel aan onze inzet bij de reguliere onderhandelingen waarbij wij aan tafel zitten. Het wordt geleid door jongeren en wereldwijd zijn er nu campagnes om hier steun voor te krijgen.'

Dus dit is een test bij het Hof aan welke juridische verplichtingen staten zich nu al hebben gebonden?

Fleming – 'Zeker, helderheid van het Hof helpt ook bij het ontwikkelen van het recht.'

Beukeboom – 'Ik onderhandelde eens met een land dat beschikt over een enorm arsenaal aan bos en kreeg toen de beschuldiging dat wij – dus de westerse wereld – alles al hebben gekapt en nu opeens kritisch zijn op anderen. Ik heb toen gezegd dat niemand die redenering volgt als het gaat over zoiets als lijfeigenschap. Toen is ook niet gezegd: er zijn landen die daar weinig gebruik van hebben gemaakt, dus die mogen nog eventjes. In het Parijs-akkoord zit overigens wel de afspraak dat een aantal ontwikkelingslanden – waaronder China en Saoedi-Arabië – langer mogen uitstoten, maar we komen op een punt waarop we het mijns inziens allemaal gelijk moeten trekken. Dit neemt niet weg dat het terecht is dat ze tegen ons zeggen dat wij voor een groot deel de veroorzaker zijn van het probleem en dus een grote verantwoordelijkheid hebben om landen te helpen met de oplossing. En dan komen we weer terug op geld. De rijkere landen zullen moeten helpen, en dat moet met financiële steun.'

Aoife Fleming is jongerenvertegenwoordiger Duurzame Ontwikkeling van de Verenigde Naties (VN). Ze sprak bij de internationale klimaatop COP25 in Madrid, waar ze de stem van de toekomst vertegenwoordigde. Daarnaast studeert zij rechten aan de Universiteit Leiden.

'Een schone wereld als een grondrecht lijkt mij een heel goede stap'

Aoife Fleming

‘Als het gaat om maatregelen, dan zie je de politieke tegenstelling duidelijker. De discussie gaat vooral over wie de rekening betaalt’

Foto: Duane van Diest

In de politieke sfeer is klimaat nog steeds, als puntje bij paaltje komt, vaak een discussie tussen links en rechts. Hoe kun je je hieraan onttrekken?

Fleming – ‘Het hangt ervan af met wie ik spreek, ik kom eigenlijk nog maar weinig mensen tegen die klimaatverandering ontkennen, dus dat gesprek voer ik zelden. Als het gaat om maatregelen, dan zie je de politieke tegenstelling wel duidelijker. Het gaat niet om links-rechts, en het is ook geen probleem waar we ons uit kunnen kopen of ontwikkelen, iedereen zal het gaan merken. De politieke discussie gaat vooral over wie de rekening betaalt. Ik probeer dan te laten zien dat het de meest kwetsbaren zijn die het hardst worden getroffen.’

Beukeboom – ‘We begonnen dit gesprek met het IPCC-rapport en dat gaat om honderden, zo niet duizenden wetenschappers die een basis presenteren waar niet meer zoveel aan te wrikken valt. De politiek gaat over beleidsopties en die kun je langs het spectrum leggen. Wie betaalt en wie niet? In hoeverre moeten we andere landen helpen? Dat zijn politieke vragen, dat is legitiem. Maar of het IPCC-rapport klopt, is geen politiek vraagstuk wat mij betreft. Het past overigens ook goed bij conservatieven om goed voor de planeet te zorgen. Het woord conserveren komt uit de natuur en rentmeesterschap en goed omgaan met je omgeving hoort bij conservatieve partijen.’

Uit die hoek horen we vaak het argument dat we nog niet alle technologische ontwikkelingen hebben uitgeput. Hoe zien jullie dat?

Fleming – ‘We innoveren ons niet helemaal uit deze crisis en we kunnen technologie zeker niet als argument gebruiken om minder maatregelen te treffen. We hebben technologie nodig om een duurzame toekomst te garanderen, maar het kan niet de manier waarop we nu leven op de lange termijn houdbaar maken. Dus we moeten innoveren, én we moeten onze manier van leven aanpassen en fundamentele keuzes maken.’

Beukeboom – 'Als we alle benzinemotoren vervangen door elektrische auto's dan hebben we de uitstoot flink teruggebracht. Maar de materialen die daarvoor nodig zijn en het beslag op de ruimte lossen we daarmee niet op, die worden deels groter, dus het vraagt hoe dan ook naar een nieuwe visie op duurzame mobiliteit. Welke keuzes die we nu maken zijn in de hele breedte vol te houden? En waar moeten we mee stoppen?'

Krijgen jullie weleens de kritiek dat je vanuit de binnenband niks kan veranderen? Dat het buiten de systemen moet, zoals Extinction Rebellion, en dat de rest cosmetisch is? En hoe maak je die keuze voor jezelf?

Fleming – 'Die opbouwende kritiek krijgen we zeker, dat je niet bij de vrn moet zijn als je echt iets wil veranderen, maar dat we de straat op moeten. Ik zie die twee elkaar niet uitsluiten. Ik kan activisme op verschillende manieren uiten. Klimaatonderhandeling en klimaatactie moeten beiden door activisten worden aangegrepen.'

Hoe bereid je COP26, de volgende klimaatop in Glasgow, voor tegen deze achtergrond?

Fleming – 'Mijn rol is om de stem van jongeren te vertegenwoordigen en als vrouw wil ik ook iets zeggen over vrouwen en meisjes. Helaas hebben nog niet alle landen jongerenvertegenwoordigers, dus daar wil ik me ook graag voor uitspreken, voor het principe dat onze stem gehoord moet worden. Ik wil niet alleen op het podium staan met een toespraak, ik wil meedoen aan consultaties en ik wil dat mijn generatie kan meeschrijven aan de teksten. Wij hebben een ander perspectief en dat moet worden meegenomen.'

Beukeboom – 'Toen ik begon in 2016 als Klimaatgezant hadden we jongerenvertegenwoordigers en het voorzichtige begin van de klimaatbeweging van jongeren in Nederland. Als je ziet hoe ver de inspraak in Nederland nu is, dan is die groei enorm. Het is jongeren gelukt om zestig à zeventig jongerenorganisaties te verenigen met één klimaatstem en dat is heel knap. Wat ze ook hebben gedaan, is op basis van inhoud een zinvolle bijdrage leveren en door middel van massa niet meer genegeerd kunnen worden. Ze komen niet meer als ze alleen voor een foto worden gevraagd. Beleidsmakers moeten snappen dat beslissingen zonder jongeren niet alleen minder legitiem zijn, maar ook van mindere kwaliteit.' ●

Marcel Beukenboom

'Beleidsmakers moeten snappen dat beslissingen zonder jongeren niet alleen minder legitiem zijn, maar ook van mindere kwaliteit'

Duane van Diest
is manager public affairs bij The Coca-Cola Company en redactielid van *Idee*.

Participatie in energie- en klimaatbeleid

Bericht uit de Eerste Kamer Carla Moonen

Participatie geeft burgers en bedrijven de kans om mee te doen en zich in te zetten voor maatschappelijke doelen. Voor het behalen van doelen in het energie- en klimaatbeleid zijn burgers en bedrijven steeds vaker de drijvende kracht. Het is daarom cruciaal dat we zoeken naar vormen om participatie echt te laten werken. Dat vergt ook een sociale transformatie.

Bij de Europese *Green Deal* lanceerde de Europese Commissie ook een Klimaatpact. Het doel ervan is om mensen een stem te geven bij het ontwikkelen van nieuwe klimaatacties en om burgerinitiatieven die anderen inspireren te delen. Zulke uitwisseling is waardevol. Zo organiseerde ik dit jaar een themadag over klimaat in het Benelux Parlement, waar *best practices* werden gedeeld met de Baltische Staten en de Noordelijke landen. In de Baltische Staten geeft bijvoorbeeld 15 procent van de burgers een ongewoon hoog aandeel van hun inkomen uit aan de energierekening. Wanneer de energieprijzen stijgen, zullen bewoners hun huizen niet meer kunnen verwarmen of hun schulden verder zien oplopen. Jānis Vucāns, Vice President of the Baltic Assembly, vertelde hoe – door aan de voorkant richtlijnen op te stellen voor een rechtvaardige energietransitie – energiearmoede kan worden voorkomen.

Best persons

Burgerinitiatieven ontstaan vanaf 2000.¹ Het draait daarbij om de verhouding tussen overheid en burgers: burgers bepalen waarvoor zij zich in het publieke domein in willen zetten en zijn daarmee inhoudelijk leidend op diverse terreinen waar het openbaar bestuur gewoonlijk de lijnen uitzet.² Een participerende overheid geeft burgers en bedrijven de ruimte om zelf maatschappelijke waarde te creëren binnen kaders die ze stelt.³

Cruciaal bij participatie is hoe de samenwerking verloopt tussen de gemeenten en de burgerinitiatieven. Van den Brink et al. beschrijven in *Best persons* (2012) dat het succes van samenwerking uiteindelijk afhangt van de mate waarin personen op een geloofwaardige wijze kunnen schakelen tussen de leefwereld van de wijk en de systeemwereld van de gemeente. Deze personen – de *best persons* – kunnen dus zowel werkzaam zijn in de wijk als op het gemeentehuis. In de theorie kunnen systeem- en leefwereld als min of meer zuivere ideaaltypen tegenover elkaar worden geplaatst, maar in de realiteit werken ze op elkaar in.

1 | Lenos, S., Sturm, P. & R. Vis. (2006). *Burgerparticipatie in gemeenteland. Quickscan van 34 coalitieakkoorden en raadsprogramma's voor de periode 2006–2010*. Instituut voor Publiek en Politiek.

2 | Van de Wijdeven, T.M.F. (2012). *Doe democratie: Over actief burgerschap in stadswijken*. Eburon.

3 | Van der Steen, M. (et al.). (2014). *Leren door doen: overheidsparticipatie in een energieke samenleving*. Nederlandse School voor Openbaar Bestuur (NSOB).

Tabel 1
**Verschillen
systeemwereld
(gemeente)
en leefwereld
(burgers)**

**Het succes van
samenwerking
hangt uitein-
delijk af van de
mate waarin
personen op een
geloofwaardige
wijze kunnen
schakelen tussen
de leefwereld
van de wijk en de
systeemwereld
van de gemeente**

Tabel 1 geeft het overzicht van de auteurs weer met de theoretische verschillen tussen de systeemwereld (volgens Weber) en de leefwereld (volgens Habermas).

Systeemwereld (Weber)	Leefwereld (Habermas)
Betaalde werknemers	Inzetten op vrijwilligheid
Arbeidsdeling en specialisaties	Communicatief handelen
Formele regels en procedures	Informaliteit en betekenissen
Functionele hiërarchie	Sociale ongelijkheden
Zakelijke verhoudingen	Persoonlijke betrekkingen
Rationele machtsmiddelen	Waarden en gevoelens

Bron: Van den Brink, G.J.M. (et al.). (2012). *Best persons en hun betekenis voor de Nederlandse achterstandswijk*. Boom Lemma uitgevers.

Het succes van de samenwerking hangt volgens deze theorie van *best persons* af van de volgende factoren:

1. Het kunnen werken op het grensvlak van systeem- en leefwereld. Verbindingen kunnen aanbrengen, ook tussen diverse initiatieven.
2. Dat partijen een ondernemende houding aan kunnen nemen en gericht zijn op het behalen van concreet resultaat. Vastberaden en vasthoudend zijn.
3. Tegen de regels en procedures in durven gaan.
4. Of er een *fit* bestaat tussen de manier waarop ze handelen en de problemen waar bewoners mee worstelen. Ze zijn bereid en ook in staat om zich in te leven in anderen.
5. Of de personen op de juiste wijze ondersteund worden vanuit de systeemwereld (gemeente).

Waar het gaat om de klimaattransitie, zijn deze lessen over participatie, samenwerking en *best persons* op verschillende manieren relevant – zowel bij de ontwikkeling en implementatie van beleid op gemeentenniveau, als bij de totstandkoming van nationaal overheidsbeleid. Drie voorbeelden:

Voorbeeld 1 **Bewonersinitiatieven in de lokale warmtetransitie**
De warmtetransitie is de overgang van het gebruik van aardgas naar duurzame initiatieven in woningen en wijken. Gemeenten zijn volgens het Klimaatakkoord de regisseurs van deze transitie voor de gebouwde omgeving. Zij moeten eind 2021 een Transitievisie Warmte gereed hebben. In deze context hebben al veel bewonersinitiatieven plaatsgevonden. De Participatiecoalitie (2021) – een samenwerking tussen Energie Samen, LSA-bewoners, Buurkracht, HIER en de Natuur en Milieufederaties – heeft hier onderzoek naar gedaan op basis van de 77 bewonersinitiatieven van het Programma Aardgasvrije Wijken.

4 | <https://www.hieropgewekt.nl/kennisdossiers/participatieschema-per-fase-helder-in-welke-mate-bewoners-kunnen-participeren-in>

5 | <https://drift.eur.nl/nl/publicaties/burgers-overheden-en-aardgasvrije-wijken/>

In haar twintig lessen uit de praktijk vallen een aantal thema's op, zoals het belang van heldere kaders voor bewoners, transparantie, ondersteuning voor bewoners in alle fases en het belang van persoonlijke relaties. Sommigen bewoners adviseren, anderen coproduceren of ze nemen het initiatief om de transitie zelf te organiseren waarbij de gemeente aanhaakt en daarbij het bewonersinitiatief faciliteert. Die verschillende gradaties van participatie door bewoners worden helder beschreven in een participatieladder die ontwikkeld is voor de transitie naar aardgasvrije wijken door het adviesplatform HIER opgewekt. ⁴

Ook DRIFT heeft (in opdracht van het Overlegorgaan Fysieke Leefomgeving) een onderzoek gedaan naar de transitie naar aardgasvrije wijken, en dan met name de rol van participatie in de transitie. ⁵ Een gemene deler van wat DRIFT ziet in de praktijk is dat actieve burgers niet zozeer participeren in overheidsbeleid als wel dat ze zich als initiatiefnemers richten op de aanpak van een maatschappelijk probleem, soms ruim voordat de overheid met dit probleem aan de slag gaat. DRIFT ziet empowerment als succesfactor voor participatie. Kenmerken als autonomie, zingeving en veerkracht blijken cruciaal te zijn. Vertrouwen hebben in elkaar en steun ontvangen van ondersteunende organisaties is eveneens essentieel. De bewonersinitiatieven kunnen het niet alleen.

Aanleg van een ondergronds warmtebuffersysteem in Nagele, 2021. Nagele (Noordoostpolder) is een van de 'proeftuinen' van het Programma Aardgasvrije Wijken.

Actief participeren vraagt nogal wat: voorkennis, verbale vaardigheden van de deelnemers, maar ook tijd en zelfvertrouwen

Foto: Kick Smeets / aardgasvrijewijken.nl

Voorbeeld 2 Participatie in de Omgevingswet

Bij de behandeling van het wetsvoorstel Omgevingswet hebben Tweede Kamerlid Jessica van Eijs en ik veel bereikt als het gaat om het verbeteren van de participatie. In het oorspronkelijke wetsvoorstel stond dat de gemeente in het Omgevingsplan moest aangeven hoe ze participatie willen vormgeven. Bovendien is een initiatiefnemer verplicht om te laten zien wat hij of zij aan inspraak en participatie heeft gedaan. Participatie vooraf leidt tot minder bezwaren achteraf. Door een amendement van Van Eijs is aan de Omgevingswet toegevoegd dat de gemeenteraad gevallen van buitenplanactiviteiten kan aanwijzen, waarbij het verplicht is participatiemogelijkheden te bieden aan omwonenden. In de Eerste Kamer heb ik een toezegging gekregen van de minister dat zij heldere afspraken maakt met de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG) over de succesfactoren, doelstellingen en voorwaarden voor participatie. Daarnaast

heb ik meegewerkt aan een motie over participatie die breed is gesteund in de Eerste Kamer. Hierdoor is in het Invoeringsbesluit Omgevingswet nu een regeling opgenomen die ervoor zorgt dat er een plicht ontstaat voor gemeenten, provincies en waterschappen om participatiebeleid op te stellen waarin vastgelegd wordt hoe participatie wordt vormgegeven en welke eisen daarbij gelden. Dit participatiebeleid moet ook door de gemeenteraad, Provinciale Staten of het algemene bestuur van een waterschap worden vastgesteld.

In het debat heb ik ook gewezen op het feit dat de participatiedrempel hoog is aan het begin van een beleidsproces. Actief participeren vraagt namelijk nogal wat: voorkennis, verbale vaardigheden van de deelnemers, maar ook tijd en zelfvertrouwen. De participatiedrempel die hierdoor ontstaat, zorgt ervoor dat niet alle groepen in de samenleving in gelijke mate (kunnen) bijdragen aan het participatieproces. Dat leidt dan juist tot een vergroting van bestaande ongelijkheid, stelt ook hoogleraar

politicologie Tom van der Meert.⁶ De staatscommissie-Remkes heeft aangegeven dat met name het opleidingsniveau hier bepalend is. Het is belangrijk dat juist allerlei mensen met verschillende achtergronden en opleidingsniveaus mee kunnen doen. Dat leidt tot betere planvorming, omdat er vanuit meer verschillende perspectieven gekeken wordt. Bovendien wil je deze ongelijkheid niet.

De totstandkoming van de gemeentelijke Omgevingsvisie is het moment om ook toegankelijkheid en sociale inclusie in mee te nemen. Voor D66 is het van belang dat participatiedrempels zo goed mogelijk weggenomen worden. In de Eerste Kamer vraag ik sinds mijn aantreden in 2019 bij alle wetsvoorstellen aandacht voor helder en toegankelijk taalgebruik en de aanwezigheid van fysieke loketten in de uitvoering. Dat is een basis om iedereen te kunnen bereiken.

6 | <https://stukroodvlees.nl/de-participatie-elite-en-de-participatieparadox/>

Het bereiken van de energie- en klimaatdoelen slaagt alleen als we aandacht hebben voor de sociale transformatie

Voorbeeld 3 Participatie bij de totstandkoming van de Crisis- en herstelwet

Participatie kan bovendien al starten als een wetsvoorstel in de maak is, zoals in het geval van de Crisis- en Herstelwet (CHW). In maart 2009 kreeg ik als Raadadviseur op het ministerie van Algemene Zaken de opdracht om die wet te maken. Op dat moment bevinden we ons aan het begin van de economische crisis. Het doel van de CHW is om procedures voor mobiliteitsprojecten en andere bouwprojecten op het gebied van duurzaamheid, energie en innovatie te versnellen en te vereenvoudigen. Om de wet te maken, bracht ik kansen en belemmeringen in kaart aan de hand van de praktijkcasussen in het land. Naar aanleiding van vele gesprekken met gemeenten, bouwers en projectontwikkelaars ontstond een top-10 met de grootste onnodige belemmeringen in wet- en regelgeving en inzicht in kansen die benut moeten worden. De CHW kreeg vorm op basis van die lijst en trad precies een jaar na de opdracht in werking.

De wet wordt inmiddels goed benut. Meer dan de helft van de Nederlandse gemeenten en zeven provincies doen ervaring op met ten minste één CHW-project. Zo'n zeventig gemeenten kennen twee tot twaalf CHW-projecten. Amsterdam en Rotterdam zijn koplopers met respectievelijk twaalf en tien projecten. Dat de wet via de participatie van mensen uit de praktijk tot stand is gekomen, is daarbij belangrijk: de CHW lost reële problemen op en creëert kansen die de samenleving nodig heeft. De wet, die aanvankelijk tijdelijk zou zijn, blijft in werking tot de Omgevingswet definitief in werking treedt.

Sociale transformatie

Het bereiken van de energie- en klimaatdoelen slaagt alleen als we aandacht hebben voor de sociale transformatie. Met wetenschappelijk onderbouwde kaders die ervoor zorgen dat de transitie rechtvaardig is. Voor draagvlak en participatie is een langjarig duidelijk en voorspelbaar kader nodig van de overheid. Bedrijven en burgers kunnen dan heldere (investerings)beslissingen nemen. Om participatie van burgers te laten slagen is bovendien ondersteuning nodig van de overheid, waaronder gemeenten, in alle fasen. Alles staat of valt uiteindelijk met de persoonlijke eigenschappen van initiatiefnemers en ambtenaren om zich in te leven in de ander en het vermogen te hebben om initiatieven verder te brengen. Daar is vooral lef voor nodig van beide kanten.

Het is cruciaal dat alle groepen in de samenleving kunnen participeren. Daarvoor moeten participatiedrempels worden weggenomen. Zodat iedereen vrij is en mee kan doen. ●

Carla Moonen is bestuursvoorzitter van de brancheorganisatie Koninklijke NLI ingenieurs en Eerste Kamerlid namens D66. Namens de senaat is zij lid van het Benelux Parlement en voorzitter op de thema's Ruimtelijke Ordening, Milieu en Klimaat.

idee

Buiten het thema

1 | Rogmans, B. (1991).
*Hans van Mierlo. Een
 bon-vivant in de politiek.*
 Het Spectrum, p. 32.

Het is opvallend dat maar liefst zes van de 36 ondertekenaars van het *Appel* lid waren geweest van de JOVD

2 | Te weten:
 Hans Gruijters, Harry Jongedijk, Reinier Heijting, Herman Koenen, Erwin Nypels en R. Straatsma.

55 jaar geleden werd D66 opgericht. Hoe radicaal en realistisch waren de ideeën van deze partij – door oprichter Hans van Mierlo omschreven als ‘de politieke vertaling van Provo’¹ – voor politieke vernieuwing eigenlijk? Ewout Klei sprak hierover met D66’ers van het eerste uur Reinier Heijting, Erwin Nypels, Laurens Jan Brinkhorst en Hanneke Gelderblom.

Door Ewout Klei

55 jaar
 D66

Nog altijd ‘een Boerenpartij voor intellectuelen’

D66 werd op 14 oktober 1966 opgericht in Hotel Krasnapolsky in Amsterdam. Een kleine maand eerder, op 15 september, werd in Den Haag het *Appel* – *aan iedere Nederlander die ongerust is over de ernstige devaluatie van onze democratie* gepresenteerd, waarin de oprichters van het initiatiefcomité D’66 – vooral hoogopgeleide dertigers en veertigers – hun ideeën over politieke vernieuwing uiteenzetten.

Het is opvallend dat maar liefst zes ² van de 36 ondertekenaars van het *Appel* lid waren geweest van de Jongeren Organisatie Vrijheid en Democratie (JOVD), de onafhankelijke jongerenorganisatie – en horzel in de pels – van de vvd. Ongetwijfeld hing dit samen met de achtergrond en het netwerk van oud-JOVD’er Hans Gruijters, de drijvende kracht achter de oprichting van D66 en eerder gemeenteraadslid voor de vvd in Amsterdam. ‘Hij benaderde allerlei mensen uit zijn netwerk’, vertelt *Appel*-ondertekenaar Reinier Heijting, die van 1964 tot 1965 landelijk voorzitter van de JOVD was geweest. ‘Gruijters benaderde mij omdat ik in mijn afscheidstoespraak als JOVD-voorzitter had gepleit voor een heroprichting van de Vrije Democratische Bond, een progressieve partij ten tijde van het interbellum die vaak als voorloper van D66 wordt gezien. Hij nodigde ook andere mensen uit die hij nog kende uit zijn JOVD-tijd, maar ook mensen uit zijn journalistieke netwerk, zoals zijn collega bij het *Algemeen Handelsblad* Hans van Mierlo en *Parool*-journalist Erik Visser.’

Vier bloedgroepen

Erwin Nypels, voormalig Kamerlid en minister voor D66, stond ook op 15 september 1966 in Den Haag met het *Appèl* in zijn hand (zie foto). Volgens Nypels, van 1962 tot 1964 landelijk voorzitter van de JOVD, bestond het kersverse D66 uit vier bloedgroepen – die overigens nooit als zodanig optraden binnen de partij. 'Ten eerste had je mensen die nooit eerder politiek actief waren geweest', vertelt Nypels. 'Zij zochten politiek onderdak, of wilden dat het politieke systeem op de schop ging en zagen D66 als breekijzer. Dan had je, wat ik noem, de *Parool*-groep: gematigde PvdA-leden die vanwege de linksere, dogmatische koers die hun partij insloeg zich tot het ondogmatische D66 voelden aangetrokken. Ten derde voelden ook progressieve confessionelen – protestanten, maar vooral katholieken – zich aangetrokken tot D66 als doorbraakpartij die de bestaande partijverhoudingen moest doorbreken. Zij belandden na 1968 bij de Politieke Partij Radikalen (*PPR*; in 1991 opgegaan in *GroenLinks*, *red.*). Ten slotte had je JOVD'ers en leden van het Liberaal Democratisch Centrum (*LDC*), die van D66 een progressieve liberale partij wilden maken. Het LDC had – tevergeefs – geprobeerd de vvd meer naar links te buigen.' Ook Hans Gruijters had zich aanvankelijk bij het LDC aangesloten.

Foto: David van Dijk

De presentatie van het *Appèl* op 15 september 1966. Tweede van links staat Erwin Nypels.

'Van de 2500 adhesiebetuigingen kwamen er zo'n 400 à 500 uit de JOVD-hoek', vertelt Nypels. Toch moet de invloed van de JOVD niet worden overdreven, vindt hij. 'Gruijters presenteerde zich in D66-verband, niet als oud-JOVD'er. Hij wilde geen partij met een liberale grondslag, maar vond het streven naar democratisering gecombineerd met pragmatisme voldoende grondslag. Net als Van Mierlo, die overigens wel een voorkeur had voor regeren met de PvdA boven regeren met de vvd.' Heijting vult aan: 'Op 30 april 1966 hadden we onze eerste verkennende bijeenkomst in Hotel Krasnapolsky. We spraken af dat we onze kring zouden uitbreiden, door gelijkgestemden mee te nemen. Van Mierlo zei dat er niet meer JOVD'ers bij moesten komen, herinner ik mij heel goed. En D66 werd uiteindelijk geen JOVD-gezelschap. Er werden ook hele andere type mensen lid.'

Volgens Laurens Jan Brinkhorst – voormalig staatssecretaris en minister voor D66, tevens lid van het eerste uur – had D66 aanvankelijk wel een hoog 'grachtengordelgehalte'. 'D66 trok veel jonge intellectuelen aan. Er zaten veel journalisten uit Amsterdam bij. We waren sterk in de universiteitssteden, niet in de regio. Nog steeds is D66 een partij die bovengemiddeld veel hoogopgeleiden aantrekt, hoewel we nu gelukkig een breder kader hebben.' De jonge jurist Brinkhorst kwam dankzij zijn collega Peter Baehr bij D66 terecht. 'Baehr wilde niet dat D66 een partij zou

'Op 30 april 1966 hadden we onze eerste verkennende bijeenkomst in Hotel Krasnapolsky. Van Mierlo zei dat er niet meer JOVD'ers bij moesten komen'

Reinier Heijting

Wat ontbrak in het *Appèl* was een pleidooi voor de invoering van het referendum. Pas in de jaren tachtig zou dit ook een 'kroonjuweel' van D66 worden

Verkiezingsbord in Hilversum in de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van 15 februari 1967.

worden, maar een politieke lobbygroep zou blijven. Ik was het daarmee eens en wilde op de oprichtingsvergadering van D66 daarom tegenstemmen. Ik kwam echter te laat op de plek van bestemming. Door Hans van Mierlo liet ik mij overhalen om toch lid te worden van de partij.'

Bestuurlijke vernieuwing

D66 wilde een vernieuwingspartij zijn, maar onderscheidde zich aanvankelijk vooral op het gebied van bestuurlijke vernieuwing. De andere punten waarop D66 zich profileerde, stonden in kleine lettertjes op de achterkant van het *Appèl*. Het acht pagina's tellende document brak een lans voor meer dualisme tussen regering en parlement en meer directe vormen van democratie. De wederzijdse afhankelijkheid van Kamer en regering zou doorbroken moeten worden door de rechtstreekse verkiezing van de minister-president, die ook het kabinet zou mogen samenstellen. 'U kiest de regering. U heeft veel minder reden bevreesd te zijn dat de beloften, waarvoor u zwichtte, door compromissen verdund zullen worden of verminkt of misschien geschrapt.' Ook pleitten de initiatiefnemers voor een districtenstel, die de band tussen kiezer en gekozenen zou moeten versterken en de macht van politieke partijen zou verzwakken. Bovendien moesten burgemeesters direct worden gekozen en zou de Eerste Kamer moeten worden afgeschaft. Wat ontbrak in het *Appèl* was een pleidooi voor de invoering van het referendum. Het eerste verkiezingsprogramma hield het bij het onderzoeken van 'de mogelijkheden en wenselijkheden van een referendum in bijzondere omstandigheden'. Pas in de jaren tachtig zou dit ook een 'kroonjuweel' van D66 worden.

De Nederlandse pers had enige sympathie voor de frisse wind die D66 wilde laten waaien,³ maar er klonk ook (felle) kritiek. Zo vergeleek Jan Rogier in *Vrij Nederland* de plannen voor een gekozen minister-president met het gaullisme in Frankrijk, waar president Charles de Gaulle sinds 1958 buitengewoon veel macht had gekregen, ten koste van het parlement. Het zwaartepunt van de Nederlandse democratie lag volgens Rogier bij het parlement. D66 zou zwichten voor de roep om 'de sterke man'.⁴ 'D66 was helemaal niet voor een sterke man, maar wilde de politieke status quo doorbreken', reageert Brinkhorst. 'Burgers hadden nauwelijks invloed op de politiek.' Heijting beaamt dit: 'De oprichting van D66 moet je echt zien in de context van de kabinetten die begin jaren zestig in Nederland werden geformeerd en waar de kiezer nauwelijks of geen invloed op had. In 1963 had je het centrumrechtse kabinet-Marijnen, dat amper twee jaar later viel over het omroepenbeleid. Zonder dat er verkiezingen aan te pas kwamen, trad het centrumlinkse kabinet-Cals aan, dat bij de kiezers wel, maar bij de partijtop van de Katholieke Volkspartij niet populair was. Dit kabinet viel tijdens de roemruchte Nacht van Schmelzer, van 13 op 14 oktober 1966, vlak voordat onze partij werd opgericht'.

En hoe zit het dan met het districtenstel? 'Het districtenstelsel had ook als doel om de politiek dichterbij de burger te brengen. Dat vind ik nog steeds geen slecht idee, want de politiek is nu versplinterd, met al die kleine partijen', zegt Brinkhorst. Nypels denkt hier anders over. 'Ook in 1966 had ik moeite met het districtenstel. Nederland is een land van minderheden, die in ons systeem goed tot hun recht moeten komen. Een meervoudig districtenstelsel, zoals in Duitsland, waar je twee stemmen kunt uitbrengen – op een regionale kandidaat en een landelijke lijst – is wel een goed idee. Dan verklein je de afstand tussen kiezer en gekozenen, maar is er nog steeds ruimte voor partijen die een minderheidsstandpunt verkondigen.'

Revolutionaire spirit

Nederland heeft nog steeds geen gekozen minister-president of een districtenstelsel, en het correctief referendum is mede dankzij D66 zelfs afgeschaft. 'D66 is uiteindelijk een heel andere partij geworden dan de vooroorlogse VDB', zegt Heijting, die bekend dat hij zich nooit helemaal bij de partij heeft thuis gevoeld. 'Veel overloos geouwehoer, vond ik, en ook meewaaien met de modieuze wind. D66 is bovendien te weinig standvastig. Eerst voor de invoering van het referendum zijn en dan het referendum vervolgens intrekken. Dat begrijp ik niet. Cultureel gezien ben ik meer een vvd'er denk ik, hoewel ik die partij nog steeds te rechts vind.'

Andere leden van het eerste uur bleven wel uit volle overtuiging lid, en waren voor D66 Kamerlid of bewindspersoon. Hoewel D66 ontegenzeggelijk is veranderd, is de revolutionaire spirit bij hen niet verdwenen. 'We zijn niet ideologisch maar pragmatisch', zegt voormalig Eerste Kamerlid Hanneke Gelderblom, die ook meteen lid werd tijdens het oprichtingscongres in Krasnapolsky. 'We denken in oplossingen. Als het referendum in deze vorm niet werkt, dan moet je er vanaf. Andere par-

3 | Van der Land, M. (2003). *Tussen ideaal en illusie. De geschiedenis van D66, 1966–2003*. Sdu, p. 29.

4 | *Vrij Nederland*, 17 september 1966. Zie ook: Vos, V. (1981). *Beeld van een partij. De documentaire geschiedenis van D'66*. Uitgeverij De Haan, p. 21-22.

'De oprichting van D66 moet je echt zien in de context van de kabinetten die begin jaren zestig werden geformeerd en waar de kiezer nauwelijks of geen invloed op had'

Reinier Heijting

Ferry Hoogendijk van weekblad Elsevier noemde D66 in 1966 'een Boerenpartij voor intellectuelen. Daarmee vatte hij de *spirit* van D66 – toen en nu – eigenlijk heel goed samen

5 | Elsevier, 24 september 1966. Zie ook: Voss, *Beeld van een partij*, p. 20-21.

Ewout Klei

is historicus, journalist en auteur. Momenteel is hij werkzaam als redacteur bij de *Kanttekening*. Zijn laatste boek *De Weg naar de macht: Een kroniek van de JOVD 1949–2015* verscheen in 2015 bij Nieuw Amsterdam.

tijen redeneren vanuit een ideologie, of vanuit een sentiment, zoals de populistten. Ik denk dat onze houding toekomstbestendiger is.' Nypels is het daar helemaal mee eens. 'We zijn veranderd. Meer een gewone partij geworden. Dat bepaalde revolutionaire ideeën moeilijk realiseerbaar zijn, begrepen wij later. Maar het pragmatisme van D66 geeft wel een grondslag voor revolutionaire ideeën. We zijn hierin sneller dan andere partijen. Als het gaat om democratische vernieuwing, maar bijvoorbeeld ook ons pleidooi voor de halvering van de veestapel.' Brinkhorst beaamt dit: 'We zijn geen belangenpartij, in tegenstelling tot VVD, CDA en PvdA. En daarom kunnen we zulke vernieuwende voorstellen doen. D66 is nu ontegenzeggelijk anders dan 55 jaar geleden. We zijn onderdeel van het systeem geworden en zitten nu voor de zevende keer in het kabinet. Dat D66 is veranderd, is een goede zaak. Deze tijd vraagt om andere antwoorden. D66 moet met de tijd meegaan, maar tegelijkertijd progressief blijven en de noodzaak van vernieuwing onderkennen.'

Ondogmatisch en pragmatisch

Ferry Hoogendijk van weekblad *Elsevier* noemde D66 in 1966 'een Boerenpartij voor intellectuelen'.⁵ Het was niet als compliment bedoeld. Maar daarmee vatte hij de *spirit* van D66 – toen en nu – eigenlijk heel goed samen. D66 is na 55 jaar veranderd en minder revolutionair dan voorheen; zo hebben de staatsrechtelijke vernieuwingen geen prioriteit meer en het correctief referendum is mede dankzij D66 afgeschaft. Maar de partij wordt nog steeds gekenmerkt door een progressief-intellectuele geesteshouding, die zich nu richt op niet-staatsrechtelijke thema's. Hoewel D66 zich sinds 1998 sociaal-liberaal noemt, zijn D66'ers ondogmatisch en pragmatisch, denken ze graag *out-of-the-box* en zijn ze toekomstgericht. In de jaren zestig pleitte D66 voor de gekozen minister-president en het districtenstelsel, begin jaren zeventig waren de Democraten de eersten die zich iets aantrokken van de waarschuwingen van de Club van Rome over het klimaat, en nu is D66 de partij die durft te zeggen dat de veestapel gehalveerd moet worden.

Nieuwe ideeën inspireren, zwingelen een discussie aan en helpen de samenleving verder. Het gaat om de open democratische houding, open naar de samenleving, open naar de toekomst. En juist in de post-industriële samenleving, waarin politiek en bestuur de laatste tijd te vaak falen, helpen nieuwe ideeën om de complexe problemen en uitdagingen waarvoor we zijn gesteld slim op te lossen. ●

Economische ongelijkheid tussen mensen neemt wereldwijd toe. Deze scheefgroei leidt regelmatig tot discussies over nieuwe vormen van kapitalisme. Daarbij zouden we veel meer aandacht moeten hebben voor de financiële geletterdheid van burgers. Want zonder deze kennis kunnen mensen niet volwaardig deelnemen aan een (nieuw) kapitalistisch systeem.

Door Bart Frijns

De rol van financiële geletterdheid binnen het kapitalistisch stelsel

Er liggen vele factoren ten grondslag aan de groeiende economische ongelijkheid die ook al vaker beschreven zijn in dit tijdschrift. Denk aan ongelijkheden op de arbeidsmarkt en kansenongelijkheid onder jongeren. Deze scheefgroei schreeuwt om een andere aanpak en heeft al meermaals geleid tot discussies over nieuwe vormen van kapitalisme en overheidsbeleid; vormen die kansengelijkheid bevorderen en waarbij een overheid minder hoeft te interveniëren op het gebied van herverdeling.

Naast deze scheefgroei staan we de komende decennia voor nóg een wereldwijde economische uitdaging, namelijk de robotisering en automatisering van vele banen. Deze automatisering zal niet alleen leiden tot vervanging van arbeid in productieprocessen; ook dienstverlening en administratieve processen worden steeds meer vervangen door 'robots' – denk bijvoorbeeld aan *chatbots* of toepassingen van kunstmatige intelligentie binnen de zorg of de rechtspraak. Die ontwikkeling zal ongetwijfeld leiden tot verschuivingen op de arbeidsmarkt en zal de economische scheefgroei – die we nu al zien – waarschijnlijk verder versterken. De vraag is ook of de robotisering en automatisering van arbeid zal leiden tot verschuiving van de wijze waarop mensen hun inkomen genereren. Dit komt dan mogelijk minder voort uit de inzet van arbeid, en meer uit de inzet van kapitaal.

Het belang
van financiële
educatie

Naast deze
scheefgroei
staan we voor
nóg een wereld-
wijde economi-
sche uitdaging,
namelijk de
robotisering en
automatisering
van vele banen

Eén van de fundamenteën van het kapitalistisch stelsel is het idee dat naast arbeid ook kapitaal kan worden ingezet om inkomen te genereren

Vermogen, eigendom en krediet

Eén van de fundamenteën van het kapitalistisch stelsel is het idee dat naast arbeid ook kapitaal – in de vorm van vermogen, eigendom of beschikbaar krediet – kan worden ingezet om inkomen te genereren. Met andere woorden, een individu kan inkomen genereren door de inzet van arbeid, door de inzet van kapitaal, of allebei. Voor de meeste mensen is arbeid de hoofdbron van hun inkomen, maar daarnaast maken ze veel meer beslissingen die hun inkomen uit kapitaal beïnvloeden dan ze denken. Zo kun je de aankoop van een woning als kapitaalinvestering aanmerken, maar ook de opbouw van een pensioen en alledaags sparen. Omdat sparen het restant is van inkomen dat niet geconsumeerd wordt, heeft ook het alledaagse consumptiegedrag invloed op het inkomen dat we uiteindelijk uit kapitaal weten te genereren. Daarnaast moet geld lenen – hypotheeken, kopen op afbetaling, persoonlijke leningen, en dergelijke – ook gezien worden als een beslissing omtrent de inzet van kapitaal. Dit is het inzetten van kapitaal dat tot je beschikking staat: krediet. En het is juist bij het aangaan van schulden dat verkeerde beslissingen grote consequenties kunnen hebben.

In het vervolg van dit artikel moet kapitaal dus niet alleen geïnterpreteerd worden als vermogen dat al in bezit is, maar ook als krediet waar je mogelijk toegang tot hebt. Hier zit een knelpunt. Momenteel wordt, zowel in de samenleving als binnen het onderwijs, veel nadruk gelegd op arbeid als middel om inkomen te genereren. Er is scholing en bijscholing om de inzetbaarheid en potentie van mensen op de arbeidsmarkt te

optimaliseren. En hoewel er zeker kansenongelijkheid is binnen het onderwijs en er ongelijkheden op de arbeidsmarkt zijn, worden er relatief veel middelen ingezet om die te verkleinen. Bovendien is er veel politiek debat over hoe deze ongelijkheden aan te pakken. Dat is ook terecht: hier liggen zeker problemen en moet nog veel gebeuren.

Waar veel minder aandacht voor is, is de capaciteit van mensen om het voor hun beschikbaar kapitaal goed te benutten en om goede kapitaalinvesteringen of financiële beslissingen te maken. Daarbij doel ik niet alleen op het vermogen, maar ook op het beschikbaar kapitaal van hypotheek, leningen en andere kredieten. Dat is problematisch om drie redenen. Ten eerste kan inkomen uit kapitaal door de automatisering van veel banen een belangrijkere inkomstenbron worden. Ten tweede krijgen mensen een toenemende verantwoordelijkheid om hun eigen financiële beslissingen te maken – denk aan de herziening van het pensioenstelsel. En ten derde: financiële producten worden complexer – denk aan het brede scala aan beschikbare hypotheekproducten.

Het feit dat mensen niet goed in staat zijn om goede kapitaalinvesteringen of financiële beslissingen te maken is al lange tijd bekend. Zo weten we dat financiële basiskennis bij veel mensen laag is. De Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OESE) voert al geruime tijd wereldwijde enquêtes uit om de financiële geletterdheid van mensen te meten. De conclusies van deze enquêtes – en van veel andere onafhankelijke studies uitgevoerd aan kennisinstellingen – zijn vrijwel altijd hetzelfde: de financiële geletterdheid is laag. Op basis van 21 vragen die betrekking hebben op financiële kennis, gedrag en attitudes, scoorden participanten in de meest recente OESE-studie (juni 2020) wereldwijd gemiddeld 63 procent van de maximale score. Vragen over eenvoudige renteberekeningen werden slechts door 26 procent van de participanten volledig goed beantwoord. Het begrijpen van zulke renteberekeningen is cruciaal om bijvoorbeeld een eenvoudige hypotheek of andere persoonlijke leningen te kunnen beoordelen.¹

Stapeleffect van negatieve uitkomsten

De observatie dat financiële basiskennis bij veel mensen ontbreekt, heeft ook daadwerkelijk financiële gevolgen.² Studies tonen aan dat mensen met lagere financiële geletterdheid minder vermogen opbouwen, minder plannen voor hun pensioen, minder participatie vertonen in aandelenbeleggingen,³ meer problematische schulden hebben⁴ en minder weerbaar zijn tegen financiële tegenvallers.⁵ Daarnaast hangt financiële geletterdheid samen met andere socio-economische factoren, zoals inkomen en het behoren tot minderheden. Het effect van lage financiële geletterdheid kan zich verder versterken doordat vermogende mensen onafhankelijk financieel advies kunnen inwinnen, terwijl dit advies voor minder vermogende mensen vaak niet adequaat voor handen of te duur is. Daarnaast heeft een lage financiële geletterdheid ook tot gevolg dat mensen minder betrokken zijn bij financiële beslissingen, zoals bij hun pensioen.⁶ Kortom, het gebrek aan financiële kennis levert een stapeleffect van negatieve uitkomsten.

Studies tonen aan dat mensen met lagere financiële geletterdheid minder vermogen opbouwen en meer problematische schulden hebben

1 | www.oecd.org/financial/education/launchoftheoecdinfeglobalfinancialliteracysurveyreport.htm

2 | Een interessante bron voor studies op dit gebied is de Global Financial Literacy Excellence Center (GFLEC): <https://gflec.org/research/>

3 | Van Rooij, M., Lusardi, A., & R. Alessie. (2012). 'Financial Literacy, Retirement Planning and Household Wealth' in: *The Economic Journal*, Vol. 122, Issue 560, pp. 449-478.

4 | Gathergood, J. (2011). 'Self-Control, Financial Literacy and Consumer Over-Indebtedness' in: *Journal of Economic Psychology* 33(3).

5 | Lusardi, A., Hasler, A. & P. Yakoboski. (2020). 'Building up financial literacy and financial resilience' in: *Mind & Society*.

6 | Kasper, H. & E. Brüggem. (2014). 'Communiceren over pensioenen' in: *Maandblad voor accountancy en bedrijfs-economie* 88, pp. 318-324.

Bij voorstellen voor vernieuwde vormen van kapitalisme zou de vraag daarom moeten zijn of mensen voldoende kennis hebben om die vorm van kapitalisme optimaal te benutten

Het feit dat financiële geletterdheid van de meeste mensen laag is terwijl dit grote gevolgen kan hebben voor hun financiële positie, heeft veel implicaties voor onze ideeën over de vorm van kapitalisme waar we naartoe willen. We weten vanuit de wetenschappelijke literatuur dat mensen nu al moeite hebben om ons huidige systeem te begrijpen en daarbinnen vaak geen optimale beslissingen maken. Bij voorstellen voor vernieuwde vormen van kapitalisme – zoals bijvoorbeeld voorgedragen in *Radical Markets Uprooting Capitalism and Democracy for a Just Society* (2018) van Eric Posner en Glen Weyl – zou de vraag daarom moeten zijn of mensen voldoende kennis hebben om die vorm van kapitalisme optimaal te benutten. De financiële geletterdheid van mensen zou dus als het ware gezien moeten worden als een uitgangspunt bij het nadenken over een vernieuwde vorm van kapitalisme: een basis die mensen nodig hebben om goed mee te kunnen komen in een kapitalistisch stelsel.

De observatie dat de financiële geletterdheid laag is, heeft ook directe implicaties voor overheidsbeleid. Zo krijgen burgers in het nieuwe pensioenakkoord meer verantwoordelijkheid voor hun eigen pensioen. Daarbij zal goed gekeken moeten worden naar welke kennis mensen wel en niet hebben, en of die kennis mensen in staat stelt om goede keuzes te maken. Ook het geopperde idee om jongeren van een basisbedrag te voorzien op hun achttiende heeft waarschijnlijk weinig nut als hen de kennis om dit kapitaal goed in te zetten ontbreekt.

Permanente vorm van educatie

In welke vorm van kapitalisme we ook eindigen en hoe we ons huidige kapitalistische stelsel ook inrichten; het mag duidelijk zijn dat financiële geletterdheid een belangrijke rol speelt in de zelfredzaamheid en vermogens van burgers. (Tenzij we alle financiële verantwoordelijkheid bij burgers weg willen halen.) Het verbeteren van financiële geletterdheid kan hier positieve gevolgen voor hebben. De vraag daarbij is of enkel informatieverschaffing over de financiële verantwoordelijkheden van mensen – met wat wetenschappelijk onderbouwde *nudges* – voldoende en wenselijk is, of dat er een meer permanente vorm van educatie nodig is. Een permanente vorm van educatie heeft als voordeel dat we mensen kansen geven om zelf geïnformeerde beslissingen te maken. Daarbij valt te denken aan het onderwijs. Ons huidige beroeps-, middelbaar en hoger onderwijs is vooral gericht op het voorbereiden op de arbeidsmarkt. De ontwikkeling van financiële kennis en gedrag wordt voor lief genomen en dus bereiden we burgers maar deels voor op participatie binnen een kapitalistisch stelsel. Maar zouden we binnen het onderwijs niet veel meer aandacht moeten besteden aan hoe je gezonde financiële beslissingen maakt en hoe je gezond financieel gedrag vertoont, zodat mensen hun kapitaal – in de breedste zin – ook aan het werk kunnen zetten?

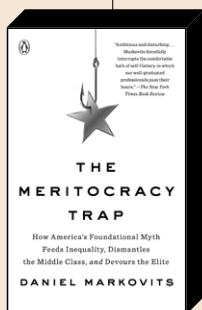
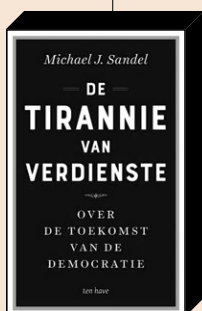
Hoe zou een maatschappij eruit kunnen zien waarin we burgers wél opleiden om volledig aan dit systeem deel te nemen – door voorbereiding op zowel participatie binnen de arbeidsmarkt als op de kapitaalmarkt? Als mensen wél snappen wat de financiële en langetermijngevolgen zijn van de beslissingen die ze maken? Zou goede en voldoende educatie kunnen leiden tot een afname van problematische schulden? Tot minder mensen in de schuldsanering? Tot meer zzp'ers die voldoende pensioen opbouwen? Tot meer mensen die hypotheekvrij met pensioen gaan? En over het algemeen: een maatschappij waarin iedere burger kapitaalkrachtiger wordt? Zou dit kunnen leiden tot een afname in de economische ongelijkheid die we zien? Als betere kennis de minder kapitaalkrachtigen in staat stelt om betere beslissingen te maken omtrent leningen – waardoor ze minder lenen én tegen lagere rentetarieven, dan heeft dat ook direct gevolg voor de meer kapitaalkrachtigen die dat geld uitlenen. Stel, we kunnen door goed onderwijs het aantal gezinnen met problematische schulden verkleinen en er daardoor voor zorgen dat minder kinderen opgroeien in gezinnen met problematische schulden?

Als we de groeiende economische ongelijkheid willen bestrijden, kunnen we inderdaad op zoek gaan naar een vernieuwde vorm van kapitalisme. Maar daarbij moeten we ook nadenken over de vraag hoe we mensen kunnen opleiden om hier volledig aan deel te kunnen nemen. ●

De ontwikkeling van financiële kennis en gedrag wordt voor lief genomen en dus bereiden we burgers maar deels voor op participatie binnen een kapitalistisch stelsel

Bart Frijns
is hoogleraar
Finance aan de
Open Universiteit.

Boekrecensie

De meritocratie gewogen

Een samenleving waarin je sociaal-economische positie wordt bepaald door je individuele talent en inzet. Klinkt eerlijk. Maar is dat wel zo? Deze recensie houdt drie boeken tegen het licht die kritisch zijn op de zogeheten 'meritocratie': *De tirannie van verdienste* van Michael Sandel, *The Meritocracy Trap* van Daniel Markovits en *Waarom schurken pech hebben en helden geluk* van Jurriën Hamer.

Door Xander Prijs

Lange tijd gold ook in Nederland het adagium dat wie naar school gaat en hard werkt, een eerlijke kans heeft op goed werk, een goed huis en een mooie toekomst. Een dubbeltje kan een kwartje worden. De overheid zorgt voor kansengelijkheid en zo kan iedereen die goed zijn best doet zelf kansen grijpen en iets van het leven maken. Het is het maatschappijmodel van de meritocratie ten voeten uit: je sociaal-maatschappelijke positie zou gebaseerd zijn op je verdiensten – je 'merites'.

De tirannie van verdienste

Maar die belofte staat op de helling. In *De tirannie van verdienste. Over de toekomst van de democratie* (2020) beschrijft de Amerikaanse filosoof Michael Sandel de keerzijde van de meritocratie. Sandel stelt vast dat maatschappelijke discussies tegenwoordig vooral gaan over hoe we een meritocratie moeten verwezenlijken, terwijl de meritocratie zelf niet ter

De keerzijde van de meritocratie zit in de retoriek van het opklimmen. Succes is daarin geen kwestie van geluk, maar komt je toe op grond van je eigen inspanning

discussie staat. Dat moet anders, want volgens Sandel is de meritocratie niet geschikt als rechtvaardigheidsideaal en bovendien een bedreiging voor de democratie.

Het begrip ‘meritocratie’ werd voor het eerst gebruikt in het dystopische boek *Opkomst van de meritocratie 1870-2033. Essay over gelijkheid en onderwijs* (1958) van de Britse socioloog Michael Young. Young beschreef een wereld waarin merites, ofwel verdiensten, je sociaal-economische positie determineerden. Dit leidde tot een nieuwe klassensamenleving, waarin de rijke elite elkaar opzocht en bijgevolg vrijwel uitsluitend bestond uit mensen met een hoog IQ (merites = IQ + inzet). De arme lagere klassen van mensen met een laag IQ bleven achter.

Het boek van Young had een waarschuwing moeten zijn, maar die is volgens Sandel niet ter harte genomen. Hij wijt de opkomst van (rechts) populistische partijen in Europa en de verkiezing van Trump in de Verenigde Staten aan twee aspecten van globalisering: de technocratische blik op het algemeen welzijn, en de meritocratische houding van de voorstanders van globalisering. Dit zijn volgens Sandel de drijvende krachten achter het populistische protest. Dat technocratisch bestuur kan leiden tot onvrede onder mensen behoeft weinig uitleg, maar wat is er mis met de meritocratie?

De keerzijde van de meritocratie zit in de retoriek van het opklimmen. Succes is daarin geen kwestie van geluk, maar komt je toe op grond van je eigen inspanning. Je kan iets van je leven maken, als je maar goed je

best doet. Dat uitgangspunt impliceert dat falen ook je eigen schuld is. Bij de ‘winnaars’ leidt dit tot hoogmoed en minachting voor de ‘verliezers’. De verliezers hebben – ondanks alle kansen die ze hebben gekregen – gefaald en zijn dus dom, lui, of allebei. Volgens Sandel zet deze dynamiek de sociale zekerheid onder druk: mensen zijn minder geneigd iemand te helpen als ze ervan overtuigd zijn dat de ander het verdient om in armoede te leven. Bij de ‘verliezers’ tast de meritocratie juist het gevoel van eigenwaarde aan. Als je maar vaak genoeg te horen krijgt dat het aan jezelf ligt dat je arm of onsuccesvol bent, ga je het vanzelf geloven.

Zelfs wanneer er perfecte kansengelijkheid bestaat en iedereen de plek op de sociaal-economische ladder inneemt die hij of zij ‘verdient’, schiet de meritocratie volgens Sandel tekort als rechtvaardigheidsideaal. Talent is

immers moreel arbitrair: je hebt het niet aan jezelf te danken. Daarnaast heb je geluk als je talenten door de (vrije) markt worden gewaardeerd. Tegenwoordig is het talent om heel goed te kunnen voetballen veel waard, maar 150 jaar geleden kon je daar brood mee verdienen noch sociaal-economische status aan ontleen. Voor Sandel is de meritocratie dan ook grotendeels een rechtvaardiging voor economische ongelijkheid, en daarmee voornamelijk een eliteproject.

Michael Sandel (2020)
De tirannie van verdienste: Over de toekomst van de democratie. Uitgeverij Ten Have

Omdat de meritocratie het leven van de bovenklasse in één grote competitie heeft veranderd, werkt de top-1 procent gemiddeld harder dan de middenklasse. De tijd van de rijken als vrijetijdsklasse is voorbij

Daniel Markovits (2019)
The Meritocracy Trap: How America's Foundational Myth Feeds Inequality, Dismantles the Middle Class, and Devours the Elite
 Penguin Publishing Group

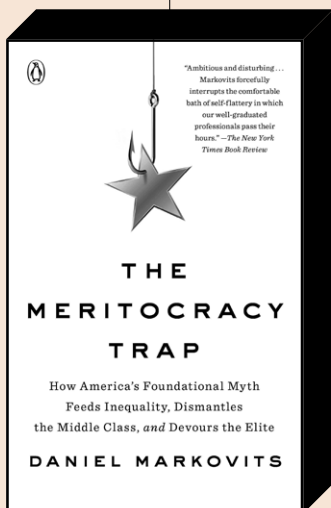
The meritocracy trap

De Amerikaanse rechtsgeleerde Daniel Markovits laat ons een ander perspectief zien in *The Meritocracy Trap: How America's Foundational Myth Feeds Inequality, Dismantles the Middle Class, and Devours the Elite* (2019). Volgens hem is de meritocratie ook voor de elite nadelig. Aan de hand van – soms wat veel – cijfers toont Markovits aan dat de top van de maatschappelijke ladder voor de middenklasse onbereikbaar is geworden. De Amerikaanse droom dat je van krantenbezorger op kunt klimmen tot miljonair is achterhaald. Door de meritocratie neemt de economische ongelijkheid toe en de sociale mobiliteit af.

Net als Sandel stelt Markovits vast dat de meritocratie in de Verenigde Staten in feite de plek van de aristocratie heeft ingenomen. Maar waar Sandel stelt dat het beter is om rijk te zijn in een meritocratie dan een aristocratie, omdat je de verworven positie hebt 'verdiend' in plaats van geërfd, is het volgens Markovits hard werken aan de top. De top-1 procent van de inkomensverdeling – de 'buitengewone arbeiders' – verdient tegenwoordig zijn geld met het eigen menselijk kapitaal. Menselijk kapitaal bestaat uit de kennis en vaardigheden die iemand in het leven heeft opgedaan. Omdat de meritocratie het leven van de bovenklasse in één grote competitie heeft veranderd, werkt de top-1 procent gemiddeld harder – en veel meer uren – dan de middenklasse. De tijd van de rijken als vrijetijdsklasse is voorbij.

Om de top te kunnen bereiken, moet je veel investeren in je menselijk kapitaal. Voor de kinderen van de elite betekent dit privaatonderwijs volgen, presteren op school en de juiste buitenschoolse activiteiten doen. Zo kun je naar een elite universiteit, waar je hard moet werken zodat je een buitengewone baan kunt krijgen die je naar de top van de maatschappelijke ladder brengt. Dit alles gaat ten koste van je gezondheid, relaties en in bredere zin je levensgeluk. Markovits besteedt niet voor niets aandacht aan het *Stanford duck-syndroom*, waarbij de student aan de oppervlakte rust uitstraalt, terwijl onder water de pootjes keihard aan het trappelen zijn om het hoofd boven water te houden.

Als de meritocratie zowel voor de hardwerkende elite als voor de zich minderwaardig voelende 'verliezers' zo onwenselijk lijkt, waarom is het dan zo'n populair idee? Volgens Sandel is het een comfortabel en inspirerend idee dat je niet overgeleverd bent aan de grillen van het lot. De meritocratie 'bevestigt een krachtig vrijheidsidee en ze belooft mensen naar de prestaties die ze geleverd hebben'.

Jurriën Hamer (2021)
Waarom schurken pech hebben en helden geluk. Een nieuwe filosofie van de vrije wil. De Bezige Bij

Waarom schurken pech hebben en helden geluk

Tegen dat idee van de 'vrije wil' houdt de Nederlandse filosoof Jurriën Hamer een beangstigend pleidooi in *Waarom schurken pech hebben en helden geluk: Een nieuwe filosofie van de vrije wil* (2021). Volgens Hamer is de vrije wil wetenschappelijk onmogelijk en is het geloof in de mythe van de vrije wil schadelijk voor de samenleving. Daarmee brengt Hamer ook de meritocratie de doodsteek toe. Want als de vrije wil niet bestaat, berust de maatschappelijke positie die je inneemt puur op pech en geluk. Verdienste en schuld verwerpt Hamer volledig – met verstrekkende gevolgen. Waar Sandel stelt dat iemand die opklimt door hard te werken slechts ten dele verantwoordelijk is voor zijn of haar succes, en daarmee ook maar tot op zekere hoogte de lof voor zijn of haar ijver waardig is, zegt Hamer dat zelfs het vermogen om hard te werken berust op geluk.

Zonder vrije wil kiest niemand voor zijn of haar ijver, en daarom verdient niemand lof voor het harde werken of het succes dat daaruit voortkomt.

Ook in zijn conclusie gaat Hamer een stap verder dan Sandel. Sandel besluit zijn boek met een pleidooi voor herwaardering van werk en burgerschap, maar Hamer stelt dat we de meritocratie moeten afzweren omdat deze fundamenteel onrechtvaardig is. Een rechtvaardige samenleving moet de waarde van ieder mens benadrukken en niet alleen – zoals Sandel doet – van iedere productieve burger. We moeten ervoor waken dat we de tegenstelling in de samenleving tussen hoogopgeleiden en laagopgeleiden (winnaars en verliezers) inruilen voor de tegenstelling tussen productieve burgers en mensen die geen 'productieve' bijdrage leveren.

De meritocratie bij het grofvuil?

Moeten sociaal-liberalen de meritocratie bij het grofvuil zetten? Mischien. Er zijn duidelijk problemen met de meritocratie, maar deze heeft de samenleving ook veel gebracht. Talent mag dan moreel arbitrair zijn, het is beter dat je 'verdienste' – in hoeverre we daarvan kunnen spreken – je maatschappelijke positie bepaalt dan je afkomst. De meritocratie heeft in de naoorlogse periode gezorgd voor een toename van sociale mobiliteit en de emancipatie van minderheden en vrouwen. Bovendien is er in een meritocratie geen plaats voor discriminatie. Immers, wanneer afkomst of gender je kansen bepalen in plaats van verdienste is er per definitie geen sprake meer van een meritocratie.

Xander Prijs
 is wetenschappelijk medewerker bij de Mr. Hans van Mierlo Stichting. Hij doet onderzoek naar de verzorgingsstaat en de meritocratie.

Wat in ieder geval kraakhelder is, is dat er afscheid moet worden genomen van de retoriek van het opklimmen, die mensen met een lage sociaaleconomische status impliciet reduceert tot 'losers'. Deze retoriek zit verscholen in het narratief van de Nederlandse belofte, die we terzijde zouden moeten schuiven. Streven naar kansengelijkheid is de moeite waard omdat het inherent rechtvaardig is, niet omdat je met gelijke kansen zover kunt opklimmen als je inzet en talenten al dan niet toelaten. ●

Auteurs

Sanne Akerboom is universitair docent Recht en Governance van de Energietransitie aan de Universiteit Utrecht en directeur van het Sustainable Industry Lab.

Marcel Beukeboom is permanent vertegenwoordiger van het Koninkrijk der Nederlanden bij de Voedsel- en Landbouworganisatie van de Verenigde Naties (FAO).

Daniël Boomsma is speechschrijver voor een ministerie en redactielid van *Idee*.

Raoul Boucke is Tweede Kamerlid namens D66 en woordvoerder klimaat en energie namens de D66-fractie.

Laura Burgers is schrijver, jurist en universitair docent aan de rechtenfaculteit van de Universiteit van Amsterdam. Daarnaast is zij expert binnen het VN-programma *Harmony with Nature*.

Duane van Diest is manager public affairs bij The Coca-Cola Company en redactielid van *Idee*.

Adriaan van Dis is schrijver, journalist en presentator. Zijn laatste roman *Klifi. Woede in de republiek Nederland* verscheen dit voorjaar bij uitgeverij Atlas Contact.

Aoife Fleming is jongerenvertegenwoordiger Duurzame Ontwikkeling van de Verenigde Naties (VN). Daarnaast studeert zij rechten aan de Universiteit Leiden.

Bart Frijs is hoogleraar Finance aan de Open Universiteit.

Afke Groen is wetenschappelijk medewerker bij de Mr. Hans van Mierlo Stichting en hoofdredacteur van *Idee*.

Hoba Gull is International Officer bij D66 Internationaal en redactielid van *Idee*.

Cécile Insinger is freelance redacteur, beëdigd vertaler Engels en redactielid van *Idee*.

Njeri Kabeberi is mensenrechtenactiviste en directeur van Chapter Four, een trainingstraject voor jonge lokale leiders in Kenia.

Ewout Klei is historicus, journalist en auteur.

Niko Koffeman is voorzitter van de Nicolaas G. Pierson Foundation, het wetenschappelijk bureau van de Partij voor de Dieren. Daarnaast is hij fractievoorzitter van de PvdD in de Eerste Kamer.

David Kuijper is manager Public Investment and Blended Finance bij de Nederlandse Financieringsmaatschappij voor Ontwikkelingslanden (FMO). Daarnaast is hij lid van de redactieraad van *Idee*.

Carla Moonen is bestuursvoorzitter van de brancheorganisatie Koninklijke NLI ingenieurs en Eerste Kamerlid namens D66.

Dorine van Norren is verbonden aan het Van Vollenhoven Instituut voor Recht, Bestuur en Samenleving van de Universiteit Leiden. Daarnaast is zij kunstenaar en strategisch beleidsadviseur bij het ministerie van Buitenlandse Zaken.

Xander Prijs is wetenschappelijk medewerker bij de Mr. Hans van Mierlo Stichting.

Reint Jan Renes is lector Psychologie voor een Duurzame Stad aan de Hogeschool van Amsterdam.

Joost Röselaers is remonstrants predikant en voormalig hoofdredacteur van *Idee*.

Susanne Sleenhoff is Innovation Archeologist aan de TU Delft.

Hans Stegeman is econoom en hoofd Research and Investment Strategy bij Triodos Investment Management. Daarnaast is hij columnist van *Het Financieele Dagblad*.

Pepijn Vloemans is jurist, filosoof, schrijver en oprichter van *De Optimist*.

idee

redactie

Afke Groen
(hoofdredacteur)
Milan Assies
Daniël Boomsma
Duane van Diest
Hoba Gull
Cécile Insinger
Anne-Lotte Masson

eindredactie

Jessica Hoogenboom

redactieraad

Han Polman
(voorzitter)
Sabine Verschoor
(vicevoorzitter)
Peter van den Besselaar
Ellen Bijsterbosch
Han Entzinger
Mendeltje van Keulen
David Kuijper

aan dit nummer werkten mee

Sanne Akerboom
Marcel Beukeboom
Daniël Boomsma
Raoul Boucke
Laura Burgers
Adriaan van Dis
Aoife Fleming
Bart Frijns
Njeri Kabeberi
Ewout Klei
Niko Koffeman
Rik Leemans
Carla Moonen
Dorine van Norren
Xander Prijs
Reint Jan Renes
Joost Röselaers
Susanne Sleenhoff
Hans Stegeman
Pepijn Vloemans

N°214

jaargang 42, nummer 3
oktober 2021

Idee verschijnt 4x per jaar
ISSN 0927-2518

uitgave en administratie

Mr. Hans van Mierlo Stichting
Lange Houtstraat 11
2511 CV Den Haag
telefoon 070 356 60 66

idee@d66.nl

mrhansvanmierlostichting.nl

abonnementen

Idee verschijnt 4x per jaar
Jaarabonnement €36,—
Studenten-abonnement €21,—
Tablet-abonnement €21,—
*Voor reguliere abonnees is het
tablet-abonnement gratis*

Het abonnement gaat per
direct in. Er geldt een opzeg-
termijn van 1 maand.
Losse nummers op aanvraag.

lezersbijdrage

Lezersbijdragen zijn welkom.
Inlichtingen over voorwaarden
en redactiebeleid kunt u
opvragen bij de redactie.
idee@d66.nl

fotografie

Herman Wouters

ontwerp

Wilmar Grossouw

druk

Drukkerij van Deventer

Mag het een beetje minder?

‘Het is een rotmaatregel, niemand vindt het leuk’, zo kondigde premier Rutte twee jaar geleden de verlaging van de maximum-snelheid van 130 naar 100 kilometer per uur aan. Verbaasd vroeg ik me af over wie hij het had. Hoezo ‘niemand’? De maatregel vermindert niet alleen de uitstoot van stikstofoxide, maar zorgt ook voor minder ongelukken en een schonere lucht. Is dat niet precies waar de overheid voor is?

In theorie zou de overheid iedere dag vol elan bezig moeten zijn met maatregelen die Nederland leefbaar en toekomstbestendig maken. Maar de praktijk is anders. Veel beleidsmakers – landelijk en lokaal – vinden het lastig maatregelen door te voeren die overduidelijk goed zijn voor de samenleving, maar tornen aan het gevoel van individuele keuzevrijheid. Maatregelen die suggereren dat iets niet meer mag, zorgen nu eenmaal voor weerstand. ‘Hoezo mogen we ineens niet meer 130 rijden?’

Maar als de overheid het Klimaatakkoord van Parijs serieus neemt, moet het urgentie uitdragen en burgers en de industrie medeverantwoordelijk maken voor het terugdringen van de CO₂-uitstoot. En ja, dat houdt in dat niet alles meer kan. ‘Alles een beetje minder bij iedereen’ is daarbij een uitstekende vuistregel. Minder vlees, minder vliegen, korter douchen en de verwarming iets lager. Keuzes die op zichzelf weinig effect hebben, maar krachtig zijn wanneer iedereen meedoet. Huishoudens zijn immers gezamenlijk verantwoordelijk voor bijna 75 procent van de wereldwijde CO₂-uitstoot. De kracht zit ‘m dan ook in het collectief. Of zoals we het afgelopen

anderhalf jaar leerden: #AlleenSamen. Als de urgentie gevoeld wordt en de overheid de regie pakt, werken de meeste mensen graag mee.

Uit recent onderzoek blijkt echter ook dat mensen in het zoeken naar oplossingen standaard de neiging hebben iets toe te voegen in plaats van weg te halen. Minder is synoniem voor slechter en meer wordt vaak verward met beter. Dat het adagio *the bigger the better* vrij hardnekkig is, zien we op veel terreinen terug – ook bij de overheid en de industrie. Denk aan extra wegen om files op te lossen en overvolle supermarkten om klanten lekker veel keuze te geven. En hoewel inmiddels bekend is dat *less is more*-strategieën als budgetteren, reguleren en beprijsen heel effectief zijn in het realiseren van klimaatvriendelijk gedrag, houden overheden nog steeds gretig vast aan vrijblijvende verleidingstactieken (‘we doen een campagne!’) en goedbedoelde subsidietrajecten (‘we geven bedrijven innovatievouchers!’). Ook de industrie produceert liever een duurzaam alternatief dan dat ze het bestaande aanbod reduceert.

Als het ons allemaal eindelijk gaat lukken de neiging tot ‘meer’ te onderdrukken, groei niet langer als de heilige graal te beschouwen en de (meestal superieure) optie ‘minder’ vaker te omarmen, krijgen we het mogelijk voor elkaar een duurzame samenleving te creëren.

Ik kijk nu al uit naar de persconferentie waarin onze minister-president vol optimisme aankondigt dat we minder gaan consumeren en meer gaan genieten. ‘Het is een topmaatregel, iedereen vindt het leuk.’

Reint Jan Renes

is lector Psychologie voor een Duurzame Stad aan de Hogeschool van Amsterdam